जवाहरचिन्तनं

विचारोच्चारलिखित संस्कृत जनताकृते
तत्प्रणेत्रे सविनय स्मृतिपुष्प समर्प्यंते

—श्रीराम

FOREWORD

राष्ट्रपति भवन नई दिल्ली ४
RASHTRAPATI BHAVAN
NEW DELHI 4

September 18, 1966.

Sri S.B.Velankar has written in Sanskrit verse a book on Nehru, called Jawahar-cintanam. Though it is not a biography in the conventional sense of the term, it gives the significant details of Nehru's life and work.

Nehru lived in an epic period of our history. He left his imprint on our lives. His life was like a bright flame, lighting our path to a better future. He asked us to live ardent and strenuous lives Though he left us, his example remains to inspire us and even mankind. The lives of all of us are enriched because he lived and moved among us.

This book of Sri Velankar demonstrates that Sanskrit is a living language and can express even the most modern ideas. Sri Velankar has used his linguistic equipment to good purpose and deserves our congratulations.

S Radhakrishnan
(S.Radhakrishnan)

ACKNOWLEDGMENTS

for photographs-

To

Director Nehru Museum,

Govt. of India, New Delhi.

United States Information Service

Times of India, Bombay (M/s.Benett, Coleman & Co)

Shri R. K. Gupta, Indore City,

Shri Babulal Dixit, Dhar.

Jaimini, Bhopal.

for Blockmaking

To

Times of India, Bombay, (M/s. Benett, Coleman & Co)

and

Bhopal Process Studio.

प्रस्तावना

यथार्थनाम्नी खल्वमरवाणी न केवलममराणां पुराणकल्पनापन्नस्यानत्वात् किन्तु निजादमरत्वात् । काम न्यग्रोधतुल्याडम्बरवत्या अस्या उदारदर्शनो मूलप्रकाण्डो महापरिणाहशालिनीभिरर्वागरूढाभि शाखाभिस्तिरोऽधायि । तथाप्यसशय जीवत्येव स प्राक्तन स्कन्ध । तदाश्रयाणां द्विजाना मुहुर्मुहु श्रवणपथमारोहत्येवाराव ।

परिमितसख्यैरपि विपश्चिद्भिश्च मातृभाषात्वेनाङ्गीकृता सास्त्येवाखिलस्य विदग्धविश्वस्य प्रश्रयभूमि । अविच्छिन्नश्चार्षात्कालादस्या साहित्यप्रवाहो भाषास्वर्धुन्या । अद्यतनेष्वपि दिवसेषु प्रणीयन्ते तामाश्रित्य निर्माणचातुर्यपूर्णा गद्यपद्यादिहृद्यानवद्यसारा ग्रन्थवरा इत्युपलक्ष्य विशेषत ।

ईदृक्षकक्षासमावेशार्हं प्रस्तुतो ग्रन्थ श्री-श्री-भि इति सक्षिप्ताभिधानधारिभिर्वेलणकरमहोदयै प्रणीतो 'जवाहरचिन्तन'सज्ञ । कतिपयगुणविशेषवशादर्हति चाय विदुषा धिषणावर्येण सावधानपठन च । सर्वंजगत्या लब्धवर्णस्य प्रतिदिनैधमानकीर्ते श्रीजवाहरलाल नेहरु महाभागस्य चरित्र चिन्तनजात चास्य प्रबन्धस्य विषय । नैतादृशविषयावलम्बो नाधुनातनवाक्शैलीसापेक्ष । तादृशी समयोचितां शैलीमुपयोज्य ग्रन्थकृता स्वीकृतमाह्वान वर्तमानकालस्य प्रादर्शि च सजयमात्मनो गैर्वाणीप्रभुत्व गैर्वाण्या अपि नवनवाश-

मध्यमगना-अनल्पम्। तत्रापि समावेशितवस्तुजातं भेषगद्गीतरूपेण पुरः स्थापितवता लेखकेन खलु शिरसा समासादितं लेखनैश्वर्यस्य।

तमेनमेवंविधमभिनवलक्षणभव्यं ग्रन्थं सुहृत्पण्ठप्रगल्भप्रतिभृन्दस्य समक्षं पुरस्करोमि। आशासे यदयं ग्रन्थः संस्कृतसाहित्यप्रणयिनां विदुषां परितोषं विधाय ग्रन्थप्रणेतुरानन्दमात्मप्रत्ययं चोपबृंहयेत्।

[illegible]

दिल्ली विश्वविद्यालय
६ सितम्बर ३०, १९६६

Sur-Bharati

Sanskrit is one of India's major contributions to the culture of mankind. Everything that came later, as observed by Jawaharlal Nehru (*on whose ideas Shri S B Velankar has* composed the lovely lyrics in this book) can somehow be found to have sprung from Sanskrit which embodies the genius of our race This cultural manifestation of our people provided us with a common idiom of life. Politically India might have been split into umpteen bits, but Sanskrit *with its enormous vitality welded the country into one solid unit* This parent language of perennial beauty quietly went round our neighbouring countries in a greater part of Asia, thus creating a commonwealth of culture This marvel of history is a living inspiration and a priceless heritage that can consolidate internal unity *and create external amity*

Some of us friends who were anxious that the people should be enabled to benefit by *this inspiration and heritage met and discussed* the matter. The anxiety soon took organisational shape And 'Sur Bharati' was born The angels that attended its birth took kindly care of the infant and today it has grown into a bonnie baby

One of the luckiest things that fell to the lot of Sur Bharati was the presence in Bhopal of Shri Velankar, a man of letters in the figurative sense and in the literal sense too (for in professional life he is Postmaster-General) At our request he took up the Presidentship of Sur Bharati One of its first major activities was staging the Sanskrit drama written by our esteemed President "Kalidasa-Charitam" That was a great hit

With this great hit, Sur-Bharati told the world that it has come to stay. Soon it begam to shine from success to success. One of the aims and objects of Sur-Bharti is to undertake publications When it

learnt that Shri Velankar was writing "Jawahara-Chintanam", we requested him to give Sur Bharati the pleasure and privilege of undertaking its publication and thus help us to launch on our maiden voyage with precious cargo There were earlier commitments but we succeeded in persuading a reluctant Shri Velankar to accede to our request And the result ? Our present invitation to the public to a right royal literary repast

Sur Bharati extends this invitation in the firm faith that this literary repast will do good to the public and in a prayerful spirit of "Jagad hitaya Krishnaya" for the gaod of man and the glory of God

We have to thank Chandra Printers for the competent handling of a difficult job of printing a Sanskrit book in Bhopal

Bhopal,
3-10 66

K P Narayanan
Vice President

Jawahara-Chintanam

गौरवोद्धारहाराय गुरुगर्वप्रहारिणे
गीर्वाणवाग्विहाराय हरये गुरवे नमः

The idea of this composition originated in the countless reminiscences that followed the death of the late Panditji from all corners of the world. A first beginning was made by me with 8 verses broadcast by A.I.R. Nagpur on the 8th day of the monrning. These do not form a part of this composition. Thereafter, on transfer to New Delhi, a systematic reading was undertaken and the first few efforts were shown to Dr. Radhakrishnan, the President. He has always encouraged me in my Sanskrit efforts, but, for these songs he had a special word to say. Now he has been kind enough to continue this encouragement by supplying a charming stem to hold this bunch. I am deeply indebted to him for his kindness.

This poem does not attempt to depict fully the mundane life of the late Prime Minister, Shri Jawaharlal Nehru, but deals primarily with his thoughts and ideas as expressed by him from time to time on various subjects, which came into his ken. It has, of course, not been possible to take up all the subjects on which he expressed himself; only a sample has been chosen, but an attempt has been made to cover the stream of his entire life so far as his thoughts are concerned. It will be noticed that on all subjects he has one common motif, namely the welfare of India. The words actually used in the composition are obviously not those used by the speaker himself, nor was it intended to render a verbatim translation of his words and expressions. A central idea is chosen and developed in each song on the lines of his thoughts. It will also be noticed that he has repeated himself on certain topics of importanee to the Indian life. This repetition has been naturally, I hope, reflected in the composition to some extent.

This poem has been divided into two parts the first part deals with his life and thoughts upto the attainment of Independence, the second one deals with his ideas as he spoke them as the first Prime Minister of Independent India The last two poems are necessarily an addition to complete the picture, but the first 75 poems should suggest the 75 years of his life and thought progressively His own works such as the Autobiography, Unity of India, etc , as well as the volumes of his speeches published by the Government of India have been primarily and copiously used. In addition, much other biographical and other material in different languages has been gone through for the selection of theepisodes and the topics

The entire composition is a narrative exposition It is the poet who *starts the narration from the birth of the hero who takes over the* narration imperceptibly to voice his views And yet there would be *occasions when it should be difficult to separate the poet's* utterances. He, of course closes the composition and yet the last word lies with the hero Song 77, a S'loka, *is a translated* quotation from Panditji. Speeches of Panditji have been converted into songs giving rise to an unexpected objection The critic asks why should Panditji be made to sing ? Perhaps the association seems odd enough, but in spite of **Valmiki's Ramayana,** there is no evidence that Rama talked in verse or sang, nor would **Tulsi-Ramayana** prove the point When past figures step in poetic compositions or current plays, they do come in for unexpected poses and unwarranted phrases, and the passage of time makes us forget the apparent incongruence, if any. Perhaps I should have waited until Panditji was a remnant of the hoary past, but then where would I be ?

It is my belief that, Panditji would have liked us to think of him as a patriot who devoted all his time and energy to the cause of India He says as much in his speech which is the source of song 77 Hence the title जवाहरचिन्तन=what we should meditate about him or alternatively, what he thought No rhetoric has been employed in conveying his thoughts but attention has been paid so as not to lose the force of his statement

I am confident that lovers of Sanskrit as well as those who still look askance at the current use of Sanskrit would observe, even at my hands, that Sanskrit can wield *any modern theme with* ease and

grace I am one of those who not only would modernize Sanskrit but also Sanskritize the modern

It was originally intended to use only one type of metre (a line of 16 matras) as the first few songs will show But then it became apparent that a mere variation of Raga will not ensure the avoidance of monotony in reciting or singing and a variety of Rhythm also might be introduced It was in fact the practice of the ancient Sanskrit poets to use a separate metre for each Sarga (canto) and even within a Sarga Hence though the line of 16 matras predominates in the composition, variations have been introduced in two different ways One variety is brought in by shortening or lengthening the opening or the closing line of the song or the verse in a 16 matra metre Within the same song, however, uniformity in this respect has been maintained The second modification is to change the line to a different Rhythm altogether Thus lines with a Rhythm of 6 matras and 8 matras have also been composed One song contains the 7 matra Rhythm also But these details would be known to lovers of music when they peruse the book and hum the lines. Ragas have been indicated in the commentary but they are neither invariable nor immutable They would depend on the reader's approach to the *topic described and his mood in appreciating it Finally* it has to be mentioned that the full force and the finer implication of some of the expressions will be manifest only by the proper recitation and not by pedantic interpretations My wife has verified the music with patient care She has certified that Sanskrit is not here required to be twisted for pampering the music Even my children have taken an interest in reciting this music Their experience makes me sound a note of caution here. Even if the Raga and the the Tala and the Sanskrit is mastered, the correct recitation will need one more factor to be considered, namely, the Laya or the gati or the movement or the speed to suit the mood and bring out not only the meaning but also the significance

I am in full agreement with the view that 'Yamaka' (alliteration, particulary at the ends of lines) is not necessary for poetry I do not agree that it must be avoided For songs particularly, they are distinctly an asset in enhancing the melody and the great Sanskrit poet who wrote songs viz, Jayadev, used them very happily This topic had to be referred to here becau e a few eminent Sanskritists

seem to get upset if Yamaka is used in Sanskrit poetry. Even the free verse school of the modern days, I notice, feel happy if they can enhance the rhythm by Yamaka Of course it is one thing to use simple unobstrusive Yamaka or Anuprasa and quite another to produce acrobatics of alliteration, obscuring the meaning as was done unfortunately even by great poets like भारवि, माघ etc This latter tendency is rightly deprecated Only one attempt at an arificial Yamaka has been made in the present composition and discerning readers will no doubt detect it and be amused

In printing, the usual दण्ड at the end of the line or verse has been dispensed with Modern poetry has been able to do without these crutches and Sanskrit should be no exception Another liberty that has been taken is about the printing of the nasal म् This alphabet has been shown at the end of a verse or a line, not as म् which is the traditional method but by अनुस्वार (a dot on the top of a letter) which always means म् in Sanskrit. Song 14 is the only exception

Sandhis presented a special problem It is customary to compose Sanskrit poetry with Sandhis to satisfy the metre Any lacuna in this respect would be considered a deficiency in the author Hence conformity has been meticulously ensured But many modern enthusiastic but unversed readers find Sandhis a serious deterrent to Sanskrit reading For their sake, the following concessions in printing have been made --(i) Each line has been treated as a separate unit for this purpose instead of the usual 2 line unit, (ii) whenever the lack of a Sandhi makes no difference to the metric rhythm of the composition, the writting or the printing is allowed without a Sandhi, in the case of the ending त् of a word and (iii) in the prose introduction to songs and in the commentary, Sandhis have been optionally made

No translation has been added to the Text. The dates referred to in the introduction to the songs and in the English index of songs (PP 179 181) are of the occurence or the utterance If Panditji s biography and speeches are referred to, the context will be clearer A brief introduction in Sanskrit, a short commentary in Sanskrit and a few foot notes indicating English synonymns etc for some Sanskrit topical expressions are added There are necessarily limitations to such

aids which the author himself can supply The English index o titles with relevant dates and an index of topics (pp 183-184) would be found useful.

The lines have been numbered consecutively for the songs but separately for the three parts of the book. The songs, however, have been numbered consecutively for the entire composition

A question is asked, 'What is the रस in this composition ?' The reply is - The same as was present in Panditji's speeches and writings, Those speeches did rouse up several Of course, my words may not have the same power but the aim is the same In fact, the question as to what is the रस aroused by patriotic utterances in modern times is a subject for scrutiny and research

There are several well-wishers who almost considered it their sacred duty and pleasant occupation to assist me in their own way. One friend went out of his way during the period of the composition to bring to my notice,any writing on Panditji that appeared anywhere He was specially fitted for this job indeed He also saw to it that if I needed a reference it was made available Another friend thought that he must make it his duty to ensure that my writing progressed continuously without a hitch and went out of his way to attempt to take away all mundane impediments from my shoulders during the period. His encouragement was valuable whenever I came across a tough subject to be tamed in the Composition And yet he knew no Sanskrit The Ministery of Information and Broadcasting were prepared to consider the publication of this book when it was ready within one year of Panditji's passing away, But I had to hold my hand in view of several pieces of material still pouring in for my benefit. Others have undertaken to bring this book to light by taking up its publication at some trouble to them and without my asking them to do so All these and other well wishers have a share in the final appearance of this Comppsition Naturally I have to accept the sole responsibility for any of its shortcomings Nevertheless I cannot but express my sincere gratitude to all of them who wish to remain unnamed.

My thanks are due to Dr C D Deshmukh, former Indian Finance Minister and present Vice-Chancellor of Delhi University for a Sanskrit introduction Thanks are also due to the scholars who have contributed their opinions to the book

Thanks are due to Dr G V Devasthali M A Ph D for going through the manuscript before printing

Most of the thoughts and ideas expressed by the late Prime Minister would be of an everlasting interest and continued practice for his countrymen Hence this attempt has been made to embody them in a more durable form and an acceptable tune Even in matters where eminent people differed from him *significantly*, his ideas have an appeal and an application of their own in proper context His love for his motherland had been the dominating feature of his activities and it is hoped that the same has been so reflected in these compositions

Lastly,

भरतभुवि यो जातो नेता तदीयपदाश्रय
विरचितमिद काव्य दीर्घ पुन स्मरणात्मक
नवविचरित राष्ट्रोन्नत्यै विभावितमाहित
भवतु रसिका एतत् प्रेयो जवाहरचिन्तन

S B Velankar

Bhopal,
2-10-1966

पूर्व-जवाहरः

पृष्ठानि १३–८२

गीतानि १–३३

पङ्क्तय.– १–६६६

गीतानुक्रम :

Father Mother & Son (Song 1)

Prepage

(i)	Nehru the cadet	
(ii)	Nehru at Harrow	(Song 3)
(iii)	Nehru in the garden of his home	(Song 2)
(iv)	Nehru in far Eastern Dress	
(v)	Nehru the President of the Congress	(Song 12)
(vi)	Nehru among children	(Song 49)

Nehru with a wild animal

Nehru at the plough (Song 53)

Nehru— a mood

Husband and wife.

१

श्रीजवाहरस्य प्रयागे जनन ी। १४–११–१८८९ ख्रिस्तमिते दिन इदम् ।

श्रीमती समुदिता स्वतन्त्रता
सहृता सगमे सहिता

—

एकादशवर्षविशेपिते
ख्रिस्ताब्दैकोनविंशतिशते
मासे चैकादशे स्वागते
चतुर्दशदिने साङ्गता

ललितकुसुम्भ कमलकोमल
काश्मीरावनिजनित तरल
गङ्गायमुना–सगम–विमल
मन्त्रयते मङ्गलघटिका

नेहरूकुलेऽवतीर्णो भवः
स्वरुपराज्ञीगर्भसंभवः
भारतालितिमिरालिपरिभवः
जवाहरोऽभ्युदितः सविता

{

मोतीलालः पिता विधिज्ञः
तनयजन्मना त्रिभुवनधन्यः
जनसेवारतमना वदान्यः
सुतस्य सुतरां लालयिता

गोकुलतुल्या प्रयागवसुधा
वर्धयते माधव सुखविधा
तेन पीयते त्रिवेणीसुधा
मूर्तिः श्रीरामा महिता

माडराग । संगमे प्रयागे । एकोनविंशतिशततमस्य एकादशे नवंबरमासे । कुसुम्भ 'केसर' इति भाषायाम् । अलि भृङ्ग तद्वत् कृष्ण तिमिर तस्य आलि राजि । भव शिवो वा संसारो वा ।

२

बाल्जवाहरस्य शैशव आनन्दभवने पितृसदने निश्चिन्त व्यतीतम् । न तत्पित्रो. अन्यद् अपत्य आसीत् अस्य एकादशवर्षपर्यन्तम् ।

आनन्दभवनं सुखसदनं

प्रवहति मन्दाकिनीजीवन
कालिन्दीमेलनं पावन
बिभ्रति मरुतो मर्मरगानं

क्रीडानिरतः शिशुर्वर्धते
स्वप्नरञ्जने धिषणा रमते
एको मातृप्रीतिभाजनं

आङ्ग्लविनेत्रा रचितं पठन
अश्वारोहे पटुता निपुणं
जलनिमज्जनं हितं प्रतिदिन

जनकोऽर्जयते विपुलसपद
अनुपदमभितो विलासास्पद
व्यपेतचिन्त जगति जीवन

सर्वधर्मनपथचारिण
प्रवाहपतिता वहन्ति जविन·
प्रसादविशद मनो न मलिन

न राज्यकार्य-न च जनसेवा
कुटुम्बभरण शिरोहित वा
मनसि निःस्वन जीवनमनन

तिलङ्गराग । सवधर्म इति । विविधा नरा प्रवाहवत् नायत्रपितुग्र हे यातायात कुर्वन्ति स्म । आनन्दभवन सदननाम ।

३

शैशव-देहली समुल्लङ्घमानः अध्ययनार्थं गतः आङ्ग्लभूमिम्। तत्र स्नातकत्वं प्राप्य विधिविशारदत्वं च सम्पाद्य भारतभूमिं प्रत्यागतः। न्यायालये कार्यं च समारब्धवान् सुन्दरपत्नीमपि परिणीतवान्। न तथापि जीवितकार्यं महष्टवान्। अमी चतुर्दशवर्षवृत्तान्तोऽत्र (१९०५–१९१९) संक्षिप्यते।

जीवनसंवरिका जवनिका
परिहारे का किरणशलाका

आङ्ग्लभुवो मन्दिरेष्वधीता
विद्या वरपण्डितैः प्रणीता
नैव तया सहृता जवनिका

द्विखण्डाटने सिन्धूत्तरणे
हिमगिरिशिखरे समारोहणे
न कदाप्यन्तरिता जवनिका

नयालये यदि विधिवादद्युतिः
सभासमाजे शब्दसहृतिः
तथापि नोद्घटिता जवनिका

तेन परिणयो वृतः कमलया
निर्जिताप्सरोमनोज्ञश्रिया
स्थिता तथा तु हिता जवनिका

धुरन्धराः कति राजकारणे
नेतृणामवलोकिता गणे
घना न सा विरलिता जवनिका

अथो महात्मा सत्याग्रहज
तैजसमाविष्कृतवान् क्षितिजे
सहसाऽरुणदीर्णा हि जवनिका

तिलकश्चामोद राम । कमला पत्नीनाम

४

महात्मना यो मार्गः प्रदर्शितस्तत्र "असहकार" शासकैः सह प्रमुख । म नायकेनापि स्वीकृत । (१९२१)

असहकारगीता स्फुरिता
प्रगतेः पदवी पुनर्दीपिता

वैधसभासत्तायास्त्यजने
स्वदेशनिर्मितवस्तुसेवने
उत्साहयुता भारतजनता

अयोध्यावनैः कृपिजीविजनाः
रामदर्शने पुनः पावनाः
सम्राजा सह समरे नीताः

उपसामुदया रक्तलाञ्छना:
शासनविषयो भृश निमग्ना:
स्वातन्त्र्यार्कपिधाने भ्रान्ता:

सन्ध्यापूजाप्रवणमानसः
जीवनाञ्जलिर्भंजनैकरसः
तिष्ठति सज्जः सप्रतीक्षिता

चम्पारण्ये गुर्जरदेशे
मन्वन्तरकृतनवप्रकाशे
सपदि नादिता वदनघोषिता

भडाएशानहाराग । भयाच्यति । सयुक्तप्रान्ते उत्तरप्रदेशे नाम कृषीवलानां साम्राज्यविरोधियुद्ध मनन धृतिस्थेन स्वीकृतम् । राम श्रीराम सुन्दरी वा ।

Notes असहकार = Non Co operation

५

अहिंसाव्रत स्वातन्त्र्यसमरे शुचिसाधनत्वेन महात्मना वृतम् । तदपि स्वीकृतम् । हिंसाघटनानिमित्तात्तु युद्ध परिसहृत महात्मना । तदपि स्वीकृत अरोचक अपि । (१९२१-२२)

अहिंसाव्रते साधनशुचिता
इति स महात्मा दिशति विनेता ८०

कष्टोऽसौ ननु तपसः पन्थाः
स्वातन्त्र्यमुनेरभिनवगाथा
पठिताधीता चित्तसात् कृता

न वयं दलिता ननु नो बलिता
वीरा एवं क्षमासमर्थाः
साधिता शनैर्मनस्तुङ्गता

कारायै स्वागतं जीवने
पटचक्राश्रयिता दिने दिने
भोगाः परकीया बहिष्कृताः

नैषा त्ववधार्या निष्क्रियता
चित्तकाययोः समरभूमिता
नवदृष्टिरियं कार्यसंहिता

चौरीचौरा–हिंसाश्रवणात्
स्वातन्त्र्यपिता विरामं रणात्
घोरामाज्ञामुद्घोषयिता

मनोमज्जने धृतेः सादने
नवगाथाया निदिध्यासने
मनःप्रकाशः पुनर्दीपिता

दरबारीकानडा रागः। पटचक्र चरखा इति भाषायाम्। चौरीचौरा ग्राम, उत्तरप्रदेशे।

Notes : अहिंसा=Non-violence.

६

प्रथमसत्याग्रहानन्तर य सभ्रम त मनसि सभूत तस्येद दर्शनम् । (१६२१)

सभ्रमो जीवने
पितरौ व्यथितौ चिन्ता कान्तानने

स्वय वर्धितो वशादीपनः
क्लेशास्तस्य कदा मातृमन·
सहेत न हि भुवने

यैराङ्ग्लैर्ननु विद्यादान
भवेत्क्थ तै सहायोधन
विहित दिने दिने

विना विलासैर्नैव निवसन
तस्य कुतो वत कारागमन
विस्मय एव जने

स्वपिति पितापि तु पृथिवीशयने
कष्टानुभवः स्वकीयभवने
न दया राजरणे

स्वराज्यार्जने रचितं हवनं
कुर्यादधुना सुतरामवनं
मन्त्रबलं यजने

स्वतन्त्रताया मन्त्रघोषणा
जनताया उत्साहपोषणा
तारय राष्ट्रमुने

न सुखं नाशा नाधुनासनं
उत्पतनं, सागरे मज्जनं
कल्लोलिजीवने

मिश्रसमाजराग । मन्त्रबलमिति । अहिंसा-असहकार-बहिष्कारादि-मन्त्राः । सभ्रमान्ते समरक्षयन निर्धारितम् ।

७

स्वातन्त्र्यसमरनीतौ शासननिर्बन्धभञ्जन प्रमुखशस्त्रम् । कथं तद् हितं भवेदिति सन्देहे समरसेनानीर्महात्मा एव प्रमाणम् । (१९२३–२५)

निर्बन्धा लङ्घिता भञ्जिता
कथं हिता स्यादनिर्बन्धता

रक्षासेना त्रस्ता दीना
नगरे नगरे कारा पूर्णा
प्रतिश्रुताऽऽसीत् स्वतन्त्रता

न्यायालयकार्यं समुज्झितं
कुटुम्बभरण तथोपेक्षितं
समर्जनीया स्वतन्त्रता

कारागारे कियान् व्यतीतः १३०
आयुःसमयो न पुनरधिगतः
प्रत्यानेया स्वतन्त्रता

विश्वस्ता अनुयायिसज्जनाः
कति प्राकृताः कारासदनाः
तथापि दूरा स्वतन्त्रता

विधिसंसद् यदि सद्बहिष्कृता
आसनेषु तेऽन्ये हि निविष्टाः
कुतो गता सा स्वतन्त्रता

जनताभावश्च्यवति सम्भ्रमे
यत्नशिथिलतासृतः कर्दमे
कुतो निसृता स्वतन्त्रता

किं कर्तव्यं किमकर्तव्यं
मुने न जानातीद हृदयं
शिष्यस्तेऽहं शाधि माम्

शङ्कराराग । एकस्मिन् संवत्सरे महात्मना प्रतिश्रुत स्वराज्यं नाधिगतम् । ततोऽस्य सम्भ्रम मार्गतयात्वे । निबन्धभङ्गेऽपि साशङ्क मन । प्रतिगीतारो इद हृत न तथापि स्वातन्त्र्य इति वरुणात्व ।

Notes : निबंन्धा –Laws; रक्षासेना–Police force.

८

अतिश्रान्तः सत्याग्रहकार्यत । तावदेव भार्या व्याधिग्रस्ता । अतो गतो युरोपावनौ विश्रान्तश्च । (१९२६–२७)

श्रान्तमनाः कृतावनेनाः

राष्ट्रसभायाः कार्यवाहिता
त्रिविधपरिषदां कर्णधारता
कारावासे कालविफलता
कार्यशृङ्खला जटिलघना रशना

केषां नियतं संसदि यानं
मतमन्येषां तस्य वर्जनं
उभयोः कलहे सन्धिविधानं
यत्नानां केन तु गणना तुलना

भिन्नधर्ममतविसंवादिता
तस्याः साध्या त्वेकतानता
न च तया विना पुरोगामिता
निरन्तरासा उपासना गहना

युरोपावनौ व्याधिनिदानं
कान्ताया भेषजमनुपानं
पुरुषविशेषवचोविनोदनं
प्रसन्नशान्ता वरधिषणा रसना

विहागरागः । कृतौ कर्तव्ये मनेनाः निष्प्रमादः । एकतानता संवादिता । युरोपप्रवासे पुरुषविशेषैः सह मेलन सम्भाषणं सम्पन्नम् । निरन्तरा असौ उपासना इति सन्धिविग्रहः ।

९

I am out of place everywhere and at home nowhere इत्येकदा नायकेनोक्तं युरोपप्रवासानन्तरम् ।

अस्थाने सर्वदा पदं मे
न स्थानेऽहं कदा

श्रद्धा विविधा जनमनोधृताः
ताः सर्वा ननु मयाप्याहृताः
कस्याश्चिन्न तु मेऽनुयायिता
न च सिध्यति परिपदा

वादाः प्रसृताः समाजोन्नतौ
नादा नेतृणा जननीतौ
नैकत्रावयता शब्दसंगतौ
स्पृशन्ति नैते हृदाः

निरीक्षिता नवखण्डधरायाः
संकेतमुखा जनसमुदायाः
अभिरुचिभिन्नाः सविज्ञेयाः
नाविष्कृतमपि तदा

समीप मता मनसा नाप्ताः
परकीयाणामपि न दूरता
रुचिर्वारुचिर्वापि न स्तुता
स्थिता वृत्तिरविशदा

आदेशानामतो निजगुरोः
प्ररूढवरदृढसमाहिततरोः
पालन सखे मनस्त्वमकरोः
अनयैमि च संपदा

वसतराग । न कुतोऽपि राम-रसत्व प्राप्नुवदित्याशय । कस्या इति । नाह कस्या अपि अनुयायी । परिषदि उपस्थितस्यापि न मतपरिवर्तन विशिष्टधर्माश्रयण वा । एते वाग्ह्रदा न मा स्पृशन्ति । जना प्राय सकेतशासितजीवना सर्वत्रापि । सविद्भि हृदिभि ज्ञेया । न स्वकीये विशिष्टा रुचि, नापि च परकीये अरुचिस्तया । गुर-आज्ञापालन एव मनस शपत् । तयैव स्वपदप्राप्ति ।

Notes श्रद्धा =Faiths; वादा =Isms सकेत=Convention सविद्=Practice

१०

सायमनसमिते (Simon Commission) प्रतिषेधार्थं प्रभूता यात्रा राष्ट्रेऽनुष्ठिता । लखनौपुरे तन्नेतृत्व नायकेन कृतम् । तत्र रक्षादलदत्तयष्टि-प्रहारा सोढा । ततो महानेतृत्व समधिगतम् । (१९२९)

सुवर्णकणदीधितिः
निकषणे विद्युद्रेखाद्युति

समिति· सम्राट्-मुद्राङ्किता
समीक्षाकृतेऽत्र सप्रेषिता
न तु तस्याः कुत आदृतिः

प्रभूता निषेधयात्राः सृताः
रक्षकैः पुनः पुना रोधिताः १९०
न तु कुतोऽपि तासां क्षतिः

लखनोपुरेऽपि यात्राऽन्विता
प्रतीपा नाज्ञा कैरपि मता
शासिनां तु लुप्ता धृतिः

पताका स्वतन्त्रताया धृता
मुखेन चा जयनादा घोषिताः
उच्छ्रिता च मातृक्षितिः

पश्यति पुत्रकमूर्ति पिता
विलीना जनता चरणे नता
भयचकिता शासककृतिः

नग्नः सा दण्डैरश्वैर्युता
प्रधावति लज्जाद्वेपावृता
न स्मिते तु तस्य क्षितिः

नेता नवो मनोऽभीप्सितः
तत्क्षणे जनैरधिगतः
नियतिसंभृता जागृतिः

सारगभरगगग ।

११

समाजवादस्य यत्प्रथम स्थूल दर्शनमभवत्तस्येद चित्रणम् । इत पर समाजवादस्य भवत्ताऽभूत्नायक ।

धनहीनजना श्रमभरवहना'
समाजवादैस्तेपु चेतना

श्रमवता श्रमैर्धनसञ्चयन
प्रवहति पुनरपि सघन सदन
सौधतलेपु च सुखाराधना

विहरन्ति सुख धनवन्तोऽमी
क्षुधाबाधितो जीवति श्रमी
लभते नान्यत्, श्रमभर विना

तदपत्यस्य तु यदि नाध्ययनं
अन्येषां परदेशशिक्षण
दरिद्रवसना तदीयाङ्गना

अत उद्युक्ता श्रमिसंघसभा
श्रमिणामुद्धरणे संनद्धा
इत उत्सार्या सर्ववञ्चना २२०

चत्वारिंशद्वया नायकः
अध्यक्षपदे युक्तो युवकः
नवसमाजचरणयोर्वन्दना

मुलतानीराग. । श्रमिसंघसभा (Trade Union Congress)

Notes : At the age of 40, Shri Nehru was elected President of the Trade Union Congress.

१२

चत्वारिंशद्वयसो नायकस्य राष्ट्रसभाध्यक्षत्वं प्राप्तम्। सवया प्रियोऽस्य नेताऽभवत्।

राष्ट्रसभाध्यक्षपदे योजनाऽस्य जाता
चत्वारिंशद्वयसो राष्ट्रनेतृता

पूजास्थानं हि गुणा न वयोमितिरेषा
भाषा बुधजनगीता समता प्रणीता

पुत्रभाग्यमुदितौ तौ पिता तथा माता
अनुपितरं सपदि हि सुतं पूजयति विधाता

प्रेरयते नियतिर्ननु नरजीवनयात्रां
पुरुषसिंहमुद्यमिनं यशःश्रीरुपैता

प्रेरणया गुरुपित्रोर्वृता लोकसेवा
अधिकतरा धुराधुना स्कन्धपरिगृहीता

प्रियो वयोवृद्धनृणां प्रेयान् युवकानां
जनाग्रणीर्मुकुटमणी राजते नियन्ता

अर्धमायुषो नु गतं लसति सन्धिरेखा
सिंहालोके रमते मतिः संविनीता

अमरैरपि न ज्ञेयं भाविभागधेयं
स्वागताय सज्जोऽसौ भारतप्रणेता ३३६

देसरागः । मनुपितर पितुरनन्तर राष्ट्रसभाध्यक्षोऽभवदसौ ।

Notes : राष्ट्रसभा=Indian National Congress.

१३

१९३० खिस्ताब्दे, अप्रिलमासे, महात्मना दाण्डीयात्रा प्रारब्धा । नायक कारागृहे बद्ध । सा यात्रा तु देशव्यापिनी बभूव । साम्राज्येन सह चण्डसमरोऽभूतपूर्वो राष्ट्रे सजात ।

दाण्डीयात्राऽखिला
निस्तुला जनलक्षैः सकुला

दण्डपाणिरेकको महात्मा
वज्रमना स्वातन्त्र्यसुवर्त्मा
वृध्दो वयसा युवा तु मनसा नयनविभाऽनाविला

ग्रीष्मसूर्यरश्मिभिस्तापिता
सिन्धुगामिनी भारतजनता
महात्मतायाश्छाया सदया पदयाना शीतला

लवणविधान जातमिन्धन
स्वराज्यहवने कुशसमिध्दन
भवतान्निधन ज्योतिरेधन ज्वलन्तु सर्वेऽनला

लवणेन वृता मानबिन्दुता
शासकैः कृता वैधविविधता
क्रूरतया वा वञ्चनया वा जनता न च विह्वला

पदे पदे स्वातन्त्र्यकेतनं
उल्लासयते त्यागिनं जनं
वसुधारजसा जयजयवचसा सर्वाशाः संकुलाः

जनसिन्धोर्जलसिन्धुमेलने
अनलभिदि स्वातन्त्र्यमन्थने
लहरीज्वाला प्रखर विशाला परमोल्लासोज्वला

शस्त्रशक्तिजयि वीक्ष्यात्मबलं
कारागारात् निजकरयुगलं
प्रणतौ युङ्क्ते वृत्तिर्वृणुते प्रसादनं कोमला

जयजयवन्तीराग । अनाविला अवरुणा । स्वातन्त्र्यरणवीरस्य निधनमपि स्वराज्यहोमज्योतिष वर्धनं भवतु । सिन्धुद्वयमन्तनोत्थिता लहरी स्वराज्यसमरवह्नि-ज्वाला खलु ।

Notes दाण्डीयात्रा = Dandi March. लवणविधान = Salt Act.
मानबिन्दु = Point of Honour.

१४

नायकपत्नी कमलादेवी सत्याग्रहसमरे प्रविष्टा। तस्या अपि वाञ्छित कारावास सम्पन्न। श्रुतमेतत् बन्धागारे नायकेन। (१९३१)

कान्तसन्निधौ गृहिणीस्थान
न रोचतेऽस्यै पृथग्जीवनम्

बन्धनालये नियतो भर्ता
सोऽप्यदसदने निवसति कान्ता
नव रुचिकर भवेद् भोजनम्

नलिनीकोमलदलतिरोहिता
न चक्रवाक सहते कान्ता
तदिह कथ स्यात् सुखेन शयनम्

कान्तकृत निर्बन्धभञ्जन
विधीयते सदनया प्रतिदिन
श्रुत कथ न तु तदाक्रन्दनम्

ईशेन ननु श्रुतं प्रार्थितं
वन्धहिता सा यथाभीप्सितं
कृतं कमलया पुण्यसाधनम्

नैनी-वन्धागारे वार्ता
प्रसृता चकितमनेन कणिता
हृदयेन हृतं निजं स्पन्दनम्

अभिमानः कान्ताया धैर्ये
चिन्ता तस्याः परमनामये
नियतिसंहृतं चेतः-शमनम्

उच्छलन्ति ननु यत्र सागरे
ललना अपि मज्जन्ति संगरे
नान्यद् भव्यं जयनिबन्धनम्

कर्नाटकीराग ।

१५

१६३१, खिस्ताब्दे नायकपिता स्वर्गं गत तमुद्दिश्य कल्पित नायककविताजपनमिदम्।

सत्वर प्रयाति तात भवान्
सान्त्वन न मे मनसि परिणमेत्, श्रय जनः परवान्

प्रतीक्षता त्वा कालदैवत
कश्चित्काल पाशनहस्त
उदयत्यरुणे विकिरत्किरणे सूर्यं स्याज्जवनान्

अगाधसागरजलमुच्छलित
प्रारब्ध मन्थनमनवरत
विना विलम्ब सभृतकुम्भ समुद्धरेद् भगवान्

झञ्झावाते वर्णधारता
धृता दर्शिता भृश कुशलता
तीरसन्निधौ गाधे जलधौ यत नु खलु निःसृतवान्

अमराणां संपादितमर्थं
कथयितुमस्येतः सुरनाथं
वार्ताप्रथने स्वराज्यमथने ननु नो विस्मृतवान्

पथि नु वीक्षिता शुचिः स्वर्धुनी
मानुपसुचरितफलतरङ्गिणी
भूमिगतावनुभगीरथं ननु यतसे प्रश्रयवान्

जानीहि पुनः स्वराज्यं विना
विरमेन्नेयं ध्येयसाधना
तनुर्विनश्येदथवा पश्येद् भारतनवविभवान्

भीमपलासीरागः। अरुणोदयः स्वातन्त्र्यस्य। सूर्यः स्वतन्त्रताप्रकाशः। सम्भृतकुम्भः स्वराज्यामृतस्य। स्वातन्त्र्यरणं जनसागरमन्थनम्। तीरः स्वतन्त्रता। स्वातन्त्र्यार्थं मथनम्। भगीरथमनुसृत्य मन्दाकिन्या पुनर्भूमिगमने नु यतसे इत्याशय। न पितृवियोगे विकलता। अपि तु दृढतरनिश्चय समराय।

Notes : In 1931 it was being realized that Independence is near round the Corner.

१६

पुनरपि सत्याग्रहसमर स्तम्भितो महात्मना १६३१ खिस्ताब्दे । बहवो देशधुरीणा जनतोत्साहप्रतिघाते महात्मनो नेतृत्वे साशङ्का अभवन् । नैव नायक । तस्य महात्मनश्चतुरनेतृत्वे दृढो विश्वास । स गीयते–

जनानामेक एव नेता
रणाना प्रेरयिता प्राणिता

आनुयात्रिकाः सहस्रगणिताः
यदीयवचसा सृता सन्तताः
नेतृत्वे वा तस्याशङ्का स्वयंभुवि स्यान्मता ३१०

निरिन्ध्रजीवितमूर्तता तथा
यस्यान्यस्य हि जीविते यथा
जनतोत्साहे रणप्रवाहे न तेन विहृति. वृता

ग्रामजीवने या सम-रसता
निर्धने जने या सहृदयता
स्वयमनुभूता सदा देशिता स्रवति हि सा शाश्वता
।

जनपुरोगतिर्न वा छिद्यते
क्वचित् प्रमादे रणः स्तभ्यते
साधननिष्ठा मनःप्रतिष्ठा सुतरामाविष्कृता

जनतानाडीनिदानचतुरः
एष एक इह ननु भिषग्वरः
स सेनापतिः स एव नृपतिः स एव सद्गुरुपिता

पटदीपराग । रणस्तम्भनकारण शुचिसाधननिष्ठा एव इति प्रतिपाद्यते ।
प्राणिता प्राणनकर्ता ।

१७

वर्तुलमश्चपरिपद् (Round Table Conference) रुमाजा निमन्त्रिता । न तस्या विश्वास आशा वा नायकस्य । तदेवोच्चारयति—

परिपदा किमु मार्गणं
विजयरणं शूराणा मरणं

नान्यत् पूर्णात् स्वराज्यलाभात्
मन्धनोत्थितात् सुधाम्बुकुम्भात्
मान्यं ननु नो जनुःकारणं

युतोऽत्र सन्धी रिपुणा सार्धं
लब्ध्वा या स्यातन्त्र्यशवार्धं
नवराष्ट्रस्य कुतो निर्माणं ३३०

अगणितनरनारीचरितानां
एकोद्दिष्ट पददलितानां
दरिद्रतावृत्यासहरण

वरं बन्धने सदा निवसनं
कृपया तु रिपोर्न सिंहासनं
स्वबाहुबलमिह महातारणं

न जातिकलहो न पक्षवैरं
नाज्ञानं न हि वा दारिद्र्यं
विपदां नो विद्यते कारण

युद्धे मरणं मारणमथवा
जयाशा नवा निश्चयोद्भवा
यशोमन्दिरे पततात् चरण

यमगनरयाणराग । इयं परिषद् गोलमेजपरिषद् इति ख्याता । परिषदा निहतस्वातन्त्र्यस्य केवलमर्धमेव लभ्येत इति मतम् । यानि निमित्तानि अस्माकं विपदां प्रदर्श्यन्ते शासकैः, न तानि वस्तुतः सत्यानि । परकीयशासनमेव अभ्युदयविघ्न इत्याशय ।

महात्मना उपवासः स्वीकृतः अस्पृश्योद्धारणे बन्धनागारतः । नैतद् नायकसमतम् । यतो महात्मजीवितसमय तथा च जनमनःसु उपोषणादीना विपरीतपरिणामः । तद्वदन्ति—

अपाया उपोषणोपायाः
स्वदेहदण्डे दलितजनानां सेवा न हि भव्या

पक्षमुखाना नीतिनिदान
दक्षचेतसा स्वार्थनिधान
भावविवशता नितरामुचिता नैषा भवदीया

मुनिप्रणीता समाजरचना
युगे युगे न च भवति समाना
कालसहिता विचारगीता पुनरपि मथनीया ३५०

एकासन उपविशाम सव
दृढ निबद्धाः सौहृदे नवे
उदारमतिदा हृदयशारदा विशदाह्वयनीय

अवश्यता सशोधनमाता
ध्येयवीथिका निश्चयदीप्ता
मनोनिराशा न तमःपाशा सुजनैः सधेया

भवज्जीवन राष्ट्रतारण
मा भूत् तस्य हि वृथैव हरण
स्वतन्त्रताया दीपशिखा या न हि सा हवनीया

तिलककामोदराग । पक्षमुखा पक्षप्रमुखा स्वार्थयत्ना । न तत्र भावना-विवशता स्वीकार्या । समाजरचना मन्वादिमुनिप्रणीता युगे युगे भिन्ना भवति । तस्या कालेन सजाता सहिता विचारपूर्वक गीना अपि पुन पुनर्मथनीया । नैतत् कार्यं भावनातिरेकेण । एकत्र स्नेहेन उपवेष्टव्य स्वच्छमत्या च विमर्श कार्य । न निराशावाद स्वीकार्य । अवश्यता आवश्यकता । प्रगतेरवश्य करणीय सशोधनेन मृग्यते । भवज्जीवन स्वातन्त्र्यदीपज्वाला । न तत् एतस्मिन् व्यतिकरे विनाशमियात् ।

१९

महात्मना सम्राजा सह सन्धि कृत परिषदि च उपस्थिति स्वीकृता। नैतत् नायकसमतम्। सर्वे सहकारिणो बन्धनस्था जना निष्क्रिया निरुत्साहा।

रणे विरामिते गुरो युयुत्सवोऽखिला जना.
भृश विषण्णमानसा वृथानुभूतयातना.

विहाय केचनालय
तथा चिर जन प्रिय
प्लुता स्वराज्यसगरे स्थिता अमुक्तबन्धनाः

यज्ञकुण्ड आहुत
निःस्वन स्वजीवित
कुतस्तिथी तथा कृता भवेत्तदीयतर्पणा

स्वराज्यरत्नमन्थने
अरातिबलविपोद्गमे
कथासमापने व्यथा महाजनस्य वञ्चना

अनले ज्वलदङ्गारे
न्यस्ते निरसननीरे
जायते न जनमनःसु पुनरजय्यचेतना

सन्धिरत्र शत्रुणा
तस्य नावधीरणा
विधीयते मया ततोऽपि मनसि तीव्रवेदना

न बाह्यजगदवेक्षित
न सखिभिरपि सहोदित
अतोऽत्र बन्धनालयाद् भवेद्धि मे विकल्पना

रणप्रणीतिविद् भवान्
अहं तु चरणविनतिमान्
समादिशेद् यश पथ हि मे विनम्रयाचना

देसकारराग । तिथौ श्राद्धतिथौ तर्पणार्थं हवन रणस्य आवश्यकम् । स्वमतनिवेदनेऽपि गुरुचरणे लीनता प्रदर्शितैव ।

Notes. Satyagraha was withdrawm in May 1933 even when leaders like Shri Nehru were in prison and were not consulted.

२०

य कालो बन्धनालये व्यतीतो न स व्यर्थः । तत्रैव नायकेन विपुलग्रन्थलेखन कृतम् । तैर्ग्रन्थै न केवल स विश्वभृता कीर्ति प्राप्नोत् अपि तु भारतीयाना व्ययामपि भुवनविदिता अकरोत् । तस्य ग्रन्थलेखनस्य इद निरूपणम् ।

स्थितेन तेन बन्धने कृते विचारमन्थने
क्रियाहृतेर्निषेधने विलोकिता हि जीवने

गतेतिहासशिल्पिन
विविधभूमिशासिनः
निमीलितेऽपि लोचने विभाविता दिने दिने

युगे युगे प्रजागृता
महीभृतः प्रजावृता
रता यदा प्रियोऽर्जने स्मृता न कालभञ्जने ३९०

निरीक्षिता समुन्नतिः
नरप्रणीतसंस्कृतिः
समाहृतापि धनवने पुनः प्रगामिनी जने

अनेन किं समाहृतं
तत इदं हि तर्कितं
हिता स्थितिर्नु वन्धने स्वतन्त्रताप्रसाधने

यदीक्षितं मतं तथा
न सा भवेद् वृथा यथा
अतस्तदीयवर्णने प्रवृत्तिररित लेखने

सरस्वती वशंवदा
स्थिता सदा वरप्रदा
समुत्सुको निवेदने करौ युनक्ति वन्दने

वन्ध एष ननु वरः
स्वदेशवेदनास्वर
स्तुतोऽवनौ दिगानने बुधा इताः सभाजने

पिलूराग । क्रियाहृति निष्क्रियतावसाना । तत्र निषेधार्थे जीवनविमर्शः कृत । तत प्रसृता ग्रन्थरचना । गतेतिहास स्वापेऽपि मनश्चक्षुर्गोचरः । अनेन नायकेन सस्कृतौ किं समाहृतम् ।

२१

व्याधिपीडिता जाया अस्वस्थतरा। सा परदेशे नीता। तत्र असौ अपि गत। सर्वा उपाययोजना तु व्यर्था जाता। कालवशगता देवी कमला। तत्र इद नु मनसि अकरोत् ?

प्रेमकुसुममाला
निमीलिता विकला कमला

स्वातन्त्र्यरणे वज्रीभूता
प्रथमश्रेण्यामविरतचरिता
इतो निपतिता जीवितदयिता लता हृतदला

अन्तर्हितरिपुकृत प्रहार
विपह्य धीरा वारवार
वपुर्जर्जर जहाति रुचिर अलयुताऽनला

स्वतन्त्रताया ऋतौ वसन्ते
रसिष्यति कलं प्रभात उदिते
आर्तस्वरिते पञ्चमोच्छ्रिते कुतः कोकिला

धारातीर्थे पतन्ति वीराः
मुह्यन्ति ततो न मनोधीराः
सूता तु शूरा सखी सत्वरा मतिर्व्याकुला

यद्यहमेको दुःखं हि वृथा ४२०
स्वातन्त्र्यकथा न पूर्णा तथा
दूरः पन्था मानसे व्यथा गतिस्तु शिथिला

असावरीराग ।

२२

१९३७ ख्रिस्ताब्दे नूतनशासन'घटना'(Constitution)अनुसार प्रान्तिकस्वायत्ततार्थं प्रतिनिधिविचयन (Election) देशव्यापि विरचितम् । तत्र नायकेन झञ्झावातकल्प प्रचार कृत । राष्ट्रसभानियुक्तसभासद एव बहुसख्यया (in majority) यशस्विन । तद्गीयते–

प्रकाशिता धिषणा
समरभरे रिपुशान्तिमोषणा

शासनसंस्थाप्रवेशदीक्षा
राष्ट्रसभायाः सत्त्वपरीक्षा
वा जयजिता जनमतभिक्षा
अध्यक्षपदात् महाप्रेरणा

स्वनोचितनरः कुतोऽन्यः
बन्धनेन्धनैर्विधूमधन्यः
दक्षिण–तदितर–पक्षति–मान्यः
अपि सर्वेषामियमभिलषणा

भारतेप्सितो नियतेर्नेता
स्वयंशासने जनहितकर्ता
स्वदुःखाधिरोहिणी संमता
कार्यमग्नताऽस्य संतोषणा

विजयेऽपि न संसदि प्रवेशः
भवेदन्यथा कार्यविनाशः
न जनैर्ध्येयः सत्तापाशः
नैषा ह्यासीत् नियतेरिषणा ४४०

सुहृत्समोऽभिमतो जनमनसां
सवन्निर्झरो हितकरवचसां
प्रभातोदयः स्वराज्योपसां
स्फुरति निशान्ते रविकिरणा

काफीराग । नायक राष्ट्रसभाध्यक्ष नियुक्त । तस्य तेजोवन्हिः बन्धनरूपैः इन्धनैरपि न धूमवान् । कारावासेनापि न कटुता इत्यभिप्राय । राष्ट्रसभान्तर्गत-उभयपक्षसमत असौ । कान्तानिधनादिदु:ख अधिरुह्य जनहितकर्ता । संसदि प्रवेशो नास्य मान्य तदानीम् । रविकिरणा धिषणा इति अन्वय. ।

Notes : जनमत=People's Votes. दक्षिण॰=acceptable to right and left wings of the Congress.

२३

कैश्चिद् भाषाभेदेषु कलहः आविष्कृतः देशे। तदा नायकेन विचारीकृतं-(१६३६)

विभाविनी भूषा भाषा
भारतेषु किं कलहैः कलुषा

विचारमन्थनतत्त्वसाधिका
कृष्णचेतसां हृदयराधिका
शब्दमौक्तिका सुवर्णाधिका
महती मञ्जूषा ४५०

संवादो देशे भगिनीनां
भवतु विवादो न वैरिणीनां
महामुनीरितमुवैखरीणां
संयोजिन्येषा

लिपित्रयं भूयादाभरणं
शद्बसंपदां तद् व्यतिहरणं
परस्पराकर्षणं प्रमाणं
विराजतां योषा

वर्धन्तां मण्डलेषु सर्वाः
राष्ट्रसमृध्द्यै सदा विगर्वाः
गणेशपूजायै ननु दूर्वाः
वन्द्ये मैतु मूषा

सरस्वतीमन्दिरे निनादः
वाङ्मयसमरे कविप्रसादः
धर्ममतानां न हि स विवादः
रमतां स्वमनीषा

हमीररागः। कृण्वेति। श्लेषः स्पष्ट। नागरी-दाक्षिणात्य-उर्दू- इति लिपित्रय नायकेन पुरस्कृतम्। व्यतिहरणं विनिमय.। मण्डलेषु स्वस्वप्रान्तेषु।

२४

द्वितीय महायुद्ध जगति प्रादुर्भूतम् । युयुत्सु सन्नपि नायक सम्राजा सह सख्य, विना स्वातन्त्र्यप्रतिश्रवरण नैच्छत् । न मरणास्वीकारे भीरवो वय, किं तु स्वातन्त्र्यसूर्योदय अवश्यभावी इति उच्यते (१६३६)–

आवर्तिसमीरणरण मरण
तिमिराणा न तु सहरण

न वय पृष्टाः समरनिश्चये
प्रतिश्रुत न स्वराज्य जये
सत्तासनलालसा न हृदये
कुत कालहरण

न दोर्ऽधिलिप्सा रिपोरभिरसे
नापि च साम्राज्यान्तर्नियमे
मतिर्निधेया नापि सभ्रमे
विदधाम प्रहरण

भवितव्य नोऽस्माभिध्येय
पथानुसरण प्रतिनिश्चेय
स्वराज्यगुणगौरव च गेय
जनमनसा क्षोभण

न भारतीया मरणाद् भीता
अपि तु दूषण पराधीनता
तदनुषङ्गिणी ननु दरिद्रता
तस्या उद्धरण

युवकगणा ! उत्तिष्ठत जाग्रत
प्राप्यवरास्तास्तया निबोधत
यश श्रीकर स्वकरे कुरुत
मा भूद् विस्मरण

यहाररण । निमिर परदास्य । रिपारभियाने न साभेच्छा । प्रहरणं शस्याग्रहूस्य । साम्राज्यान्तानयुद्धाय आवाहनमिदम् ।

२५

स्वराष्ट्रस्य उत्थाने दृढविश्वासः प्रकटितो नायकेन । महायुद्धसमयः तदर्थं समुचितो मतः । तद्विशदीयते– (१९४०)

चिरंजीविनो भारताः
एति संमुखी स्वतन्त्रता ४९०

बलाढ्यप्रदेत्येश्वरा जीविताः
तथापि सर्वे सबलं विगताः
भूमिरियं विजयिनी शाश्वता
लभ्येत न शान्तता

व्यक्तिविनाशे किमपि न हीनं
राष्ट्रविनाशे कुतो जीवनं
स्वराज्यलाभे वाञ्छितार्जनं
जनता विजयोन्नता

देवमुखं व्यावृतं सर्वतः
अनलेऽस्मिन्नाहुतिर्हि जगतः
'सम्राट्' शब्दो भविता विरतः
अनलिता भारताः

ग्रामाद् ग्रामं स्वराज्यदीपः
प्रसरति पवने द्युतिप्रतापः
दह्येद् हि महानले प्रतीपः
नोदकेन शमिता

धृतिरस्तु महासमयसमुचिता
धृतिरस्तु महाद्रिणा संमिता
सृतिरस्तु तथा पवनजवहिता
सदा पुरोगामिता

भूपरागः । विना विजयेन नात्र शान्तिः स्यात् । विजयार्थे उन्नता जनता ।
देवमुखं अग्निः युद्धमेव तदत्र । शमिता शान्तो मध्य. शमवत्ता वा । प्रतीपः शत्रु ।

२६

युद्धविरोधप्रतिपादनात् बन्धहितो नायको न्यायालयमानीत । शासन-द्रोहित्वेन च भारोपित । तत्र तस्य प्रतिवचनम्- (१९४०)

अपराधी सम्मुखे स्थितोऽह
अमृतघटे वितरन् विषदाह

राष्ट्रे भक्त्या अह प्रतीक
स्वातन्त्र्यरणे नीतमनीक
सम्राजः सिंहासनमधिक
कम्पयित प्रत्यह

अपराधो न मया त्वाचरितः
सम्राडपराधी, स विमुक्त
देशो निखिलो मम बन्धगतः
किमिद नयावह

विधिनयालयादपि महत्तरं
नयासन शाश्वतं शंकरं
सम्राजं तत्रैव गत्वरं
भारयसे दुःसह

कति सम्राजः कालभक्षिताः
दैवकृतिरिति कचिदलक्षिता
हेतौ सति ननु तत्फलवत्ता
सहते न हि विरहं

मयि बन्धगते भारतपुत्राः
सन्तु विजयिनो वीरचरित्राः
अग्रयायिनो विरचितसत्राः
वधान मे देह

निभासराग । प्रथमभागे भारोप निवेदितः। द्वितीयात् प्रत्युत्तरम् । प्रजापीडनभार सम्राजा वाहयन्ति नयालयानि । तस्या उत्तरदायित्व सम्राज एव इह परलोके वा। सम्राजो न दैवगत्या विलय यान्ति । सति हेतौ फल अवश्यभावि । मे देह बध्यापि भारता स्वराज्यसमर न मुञ्चेयु ।

Notes विधिनयालय-Court of Law

२७

महात्मना सह नायकस्य मतविरोध युद्धसहायतायाम् । तद्विव्रियते–(१९४१)

तव चरणे विहिता वन्दना
नेह तमोहा त्वया विना

सीमसमीपे चमू रिपूणां
भयं च हृदये देशवासिनां
निःशस्त्रकरैर्नो वाग्वीरैर्विधीयते जनवञ्चना

सत्यहीनता न हि मनसि कृता
मतो रक्षणे भूमेर्निरता
अहिंसापथे हरे सारथे मुक्तो रणान्नो विमोचना

शासकान्तरे नैव कामना
सर्वे परकीयास्तु समानाः
समरेण विना गुरो नाधुना भवेत् स्वराज्यार्जना

सप्रतियोगे न. सहकार्ये
शासनाधिपैः सहानिवार्ये
आशीर्वचसा यशःश्रेयसा सविहितेय याचना

क्षमस्व नो मार्गान्तरजविनः
विश्वसिति त्वयि सदाऽय जनः
त्वमेव नेता पुनरागन्ता लोकहिते ते प्रेरणा

मालवसराग । युद्धे सहायतापि न अहिंसातत्त्वच्युति । अपि तु अहिंसवाना अस्माकमपि सीमाप्रान्ते रिपौ आगते युद्ध अपरिहार्यमव । यतो अन्यदेशीया आङ्ग्लान् पराभूय अस्मच्छासका भवेयु तत्र न अस्माक लाभ सुख वा । अस्मत्सहकार्यं नु सप्रतियोगमेव स्यात् शासकै सह । शासकै यदि स्वायत्तता प्रदीयते तदैव न सहकार्यम् । नैव गुरो अविश्वास ।

Notes सप्रतियोग सहकार्य- Responsive Co-operation.

२८

यत्रनियोगि महत्त्वार्थं नायकेन दित्सित न तच्छासनसमतम् । सहायता-वधीरणा न ते कुर्युरिति स वदति– (१६४१)

शासकाः ! मा धिक्कुरुत करं ५५०
मित्रतावृतं पुरतो हि धृतं नो विस्मृतवैरं

दुर्गमदीर्घो भवता पन्थाः
प्रबलरिपोर्भयचिन्तना पथाः
वयं सहायाः स्वतन्त्रतायाः संविदिताः सुचिरं

संरक्षायै स्वतन्त्रकृत्या
रणमारब्धं सर्वजगत्या
यत्ताछामुदयाः सन्तु त्वरया वगास्य सहसामर

अहिंसका अपि भारतवीराः
रणरङ्गाणा प्रथिताश्चतुराः
निश्चितसमराः खरप्रहारा जयन्तु सप्रसर

स्वतन्त्रतोपासका वदामः
भवता विजयैर्नात्र विरामः
रणे समाना जये समानास्तत्त्वमिदं रुचिरं

स्वतन्त्रराष्ट्रे न भवद्रिपुता
जये निबद्धा मियो मित्रता
शान्तिजीवने मित्रे भुवने निवसाम प्रचुर

सोहनीराग । समरे सहभागिनी इमे द्वे राष्ट्रे आङ्ग्लभूमिर्भारतभूमिश्च । विजयेऽपि तथैव द्वे स्वतन्त्रतावृते युक्ते ।

२९

१९४२ खिस्ताब्दे अगस्तमासे राष्ट्रसभया 'अपेत भारतेभ्य' इति निर्धार आङ्ग्लानुद्दिश्य घोषित । स प्रस्तावो नायकेनैव उद्गीत ।

अपेहि सदनान्मे
मा विश्वासो नो हि सयमे

श्वेताः श्रेष्ठा इति मन्यन्ते
इतरे हीना यदि गण्यन्ते
भवन्मत महित हि दिगन्ते
तस्मिन् नैव रमे

सुवर्णभूमे. संसृतिसरणी
उच्छ्रितचेतोविषाणहरिणी
चिरगमानमानवतापरणी
नाभिरता विषमे

समाजरचना स्वबान्धवाना
भिन्ना च भवेत् प्राचीनाना
एषु मतेषु च दुरधीताना
विहरत मतिभ्रमे ५८०

भारतवसुधाया, एतस्या
शब्दभिरुदित कृत, निरस्या
अधुनाऽस्माभिरसौ हि समस्या
वयमुद्यता इमे

निर्गच्छेत न सामभाषणैः
स्यातापोह्याः शितप्रहरणैः
वयमहिंसकाः शस्त्रैर्मसृणैः
निपुणा सग्रामे

सोढीरण । यादृशं निजदेशे भारतेषु न न्यायभिन्नता स्वीकृता तद्विदारणमत्र ।
स्वदेशे च विभाग प्रकटित ।

३०

यत् हत्याकाण्ड धर्मप्रेमणियेण १९४६ ख्रिस्ताब्दे समुद्भूतं तदुद्दिश्य—

बान्धवाः कलहाः कुत एते
रिपुचरिते महिते दुरिते

श्रुता स्मृता या चेतःशमना
रणे कारणं धर्मभावना
सा नु कथं त्वरते

अस्मत्कलहे परे शासकाः
व्याजयपस्या दक्षतक्षपराः
हसो मोदन्ते

विभावनार्थं दरिद्रतायाः
अलं ह्येतया दायादतया
आचरिते गदिते

भाविसंपदः प्रतिष्ठमानाः
भारतभूमौ रिरसमानाः
न पदं तु लभन्ते

अभियाम रिपु सहसा निखिलाः
देशबान्धवा ध्येयसकुलाः
रणभेरीनदिते

यागेसरीराम । रिरंसमाना रन्तु इच्छन्त्य ।

३१

शासनघटनाया उद्दिष्टानि प्रथमत स्वातन्त्र्यप्राप्तिपूर्वमेव नायकेन प्रकटितानि । तानि इमानि—(१३-१२-१९४६)—

सार्वभौमता प्रथिता
लोकशासने स्वतन्त्रता

भारतभूमेर्विविधविभागैः
एकशासनाहितानुरागैः
स्वार्थाकाङ्क्षासर्वविरागैः
प्रकटितैकात्मता

प्रणीयते शासनविधिजातं
प्रतीयते भारतलोकहितं
प्रलीयते कलहाना दुरितं
परिषदा संहिता

सत्तामूल भारतजनता
सत्ताशाखा प्रजा विस्तृता
सत्ताफलमपि लभता जनता
वयमतोऽत्र मिलिताः ६२०

अप्रगतानां पुरोयापनं
लघुसंस्थानां सर्वपालन
दीनदलितजनसौख्याधानं
कृत्वा कृतार्थता

समतान्यायः सर्वजनाना
नित्यरक्षण निजसीमाना
मनःशमं भुवि मनुजगणानां
कर्तुं वयमुद्यताः ६२७

दुर्गाराग । परिषद् घटनासमिति । पुरोयापन अग्रगति. ।

Notes सार्वभौमता=Soverignty, लोकशासन=Democracy शासनविधिजात=Laws of Constitution, परिषद्=(Constituent) Assembly, अप्रगत=Backward (classes), लघुसंख्य=Minority.

३२

१९४७ ख्रिस्ताब्दे जूनमासे एशियाराष्ट्रपरिषद् देहलीनगरे सम्मिलिता । तत्र 'एशियाभूमि इत स्वातन्त्र्यलाभमाया सर्वराष्ट्रै समाना, न हीना' इति नायकेन तदुद्घाटने उद्घोषितम्—

प्रतीची न भूमद्विषो प्राचीनदासी
प्राची न दासी ६३०

द्वित्रिवर्षशतानां
पुरुषावनिचरधर्षिता
दासता दुरन्तमाना
उत्सृज्य स उत्तिष्ठति एशियानिवासी

प्राचीना प्राचीय
विभाति संस्कृतिवलय
पश्चिमस्य साम्प्रतम्
जीवनमर्पयन् प्रकाशिता, नाशेः

क्रतिसमीरसहकार्ये
शमवह्निसंसार्ये
उन्नतिमार्गे निर्धार्ये
स्याद धरणी हिततरणी, जनोऽयं प्रवासी

वयमपि तं सहभागं
जगदुत्कर्षे सुभगं
रणहीनं परमनघं
संदधाम सुमनसैव, नवरविः प्रभासी

पहाडीराग. । पश्चिमावनिसयोगे विविधसपर्या एव प्रतीता न शान्तिमार्ग. ।
नवरवि. एशियास्वातन्त्र्यप्रद्योतक. प्रभासी प्रकाशवान् ।

३३

१४-८-१९४७ मध्यरात्रे भारता स्वायत्ता. । नायकश्च स्वतन्त्रभारताना प्रथम. प्रधानमन्त्री । तदा कर्तव्यभारस्य सम्यग्विज्ञान, उत्साहस्य च पराकाष्ठा प्रदर्शिते तेन–

घणघणघण्टा निशि निनादिता
स्वतन्त्रतोषा इयमुदिता
पारतन्त्र्यशृङ्खला छेदिता
स्वराज्यदेहलिराक्रान्ता

देवायासीद् दत्तं वचनं ६५०
समाधेयमधुना तद् गहनं
सम्पुज्य करौ सखे धृतिपरौ
भाग्यायास्तु नतिर्विहिता

जवेन सौदामिन्या विभवः
अभियातीत्थं नः सोऽभिनवः
सस्मितानन मूर्ध्ना नमनं
सभाजना स्यात् तस्य कृता

अधिरोहणपथसमाप्तिरेषा
तुङ्गे शृङ्गे स्थितिर्विशेषा
न तु विनिपातो न दृष्टिघातो
धन्या भव्या सज्जनता

सौख्यमरीचेः शान्त आतपे
दरिद्रताया दरी समीपे
नवे जीवने सहस्रोत्प्लवने
हृदयहितास्तु हि निर्भयता

भारतसुत, दासोऽयं बत ते
हिताय नित्यं सजत्रं यतते
मनोनिश्चिता तनोर्वाञ्छिता
भाग्यवन्दनेयं रचिता

केदाररागः । स्तौति भारतसुतं भारतजनताप्रतीकम् ।

उत्तर-जवाहरः

पृष्ठानि   ८३–१७०
गीतानि   ३४–७५
पङ्क्तयः–   १–६४५

गीतानुक्रमः

पृष्ठे

Taking the oath
14-8-1947 midnight (Song 33)

Signing the Constitution (Song 43)

Homage to Mahatma
(Song 36)

With Sardar (Song 48)

With
President
Kennedy

Inaugurating Bhakra Dam (Song 56)

Bharata Ratna Nehru

Before the United Nations (Song 67)

To the nation after aggression 1962 (Song 70)

३४

१५-८-१९४७ प्रथमो दिवस. स्वतन्त्रभारतजीवने । शपथग्रहणे समापिते राष्ट्रस्य सदिष्ट–

रथाङ्गनेमिरियं नियतेः
उपरिदशामधुना लभते

दास्यशृङ्खला बलात् खण्डिता
भारतवसुधा मुकुटमण्डिता
मन्त्रघोषणे रताः पण्डिताः
धातापि रमयते

गङ्गा-कृष्णा-गोदा-यमुना.
त्वच्चरणाह्निकमतजीवनाः !
इय मङ्गले क्षणे वन्दना
विजये स्वतन्त्रते १०

अस्माभिरितः स्वशिरोधार्या
कार्यधुरा संमता न हार्या
जनतापीडा सकलोत्सार्या
मन्मन उत्सहते

वचनं सुजनाः! अद्य दीयते
सेवा भवतामङ्गीक्रियते
आमरणं व्रतमिदं तन्यते
हृद्ये मे चरिते

संपदासनो मङ्गलस्वनः
मोहवाहनो मार्गो गहनः
दीर्घश्वासो, मदीयं मनः
विभवे न तु रमते

ध्वज उच्चैर्नो नित्यमेजता
जनगणगीतं सदा गीयतां
राष्ट्रे निष्ठा हृदये ध्रियतां
भारतेषु जनते

बागेश्वरीरागः । एजता पवने दोलायताम् ।

३५

अकस्मात् दुर्दैवप्रहारेण दिवं गतो महात्मा । तत्र विलाप.-(३०-१-१९४८)

विभावरी दुरिता तिमिरिता
अस्तमितस्तेजस्वी सविता
व्यथिता विहृता वयं प्रमुषिताः

गुरुणाधिगतं चिरं जीवनं ३०
द्रक्ष्याम इतो न शान्तिसदनं
नाप्यत उपदेशामृतवचनं
विगतो राष्ट्रपिता

नास्तमितं ननु तरलं ज्योतिः
चिरप्रकाशा तस्य दीधिति.
कोटिकोटिजनहृदयप्रीतिः
स्वतन्त्रतानिरता

क्रोधवशैः पशुसममाचरणं
नास्माभिरिदं चिन्त्यं मरणं
शौर्यनिश्चयाऽऽभृतसंसरणं
अस्तु मतिः सुहिता

महासंकटे न सन्तु कलहाः
देशोन्नत्यां नित्यदुःसहाः
करोतु भूमेर्भूत्यै स्वाहा
सर्वस्वं जनता

मया जीवनं व्रत समर्पितं
स्वर्गतगुरुशपथेन निश्चितं
राष्ट्रविभवसवर्धननिहितं
धृतिरतोऽनवरता

[illegible] । [illegible] एव [illegible] ।

३६

महात्मने श्रद्धाञ्जलि ।

स्तोत्रे न समर्था
महात्मताये श्रद्धा व्यर्था

सरस्वतीय प्रयतते वृथा
न शब्दकोशा अर्थवाहका.
गर्जन्त स्तनितैर्वलाहका.
तैर्न गीयते विद्युल्लेखा
विरचिता तु गाथा

अस्तमिता भुवनैकसत्वया !
क्व खलु स्यादस्तगमन
म्लाने कमले ननु न विलयन
परिणमते नच परिमलह्रान
कीर्तिरम्लानाया

विफलप्रस्था स्मारकसंस्था
हृदये हृदये यस्य निवसनं
दिवसे दिवसे यस्य चिन्तनं
पदे पदे यदि तत्स्मृतिचिह्नं
कुतः स्यादनास्था

कण्टकास्तृतो न इतः पन्था
तथापि न प्रभवेद् दुरिततमः
रवेर्मज्जने संध्यानियमः
नापि संभवेद् दिशां संभ्रमः
दीप्तिरियमवितथा

न वलरतूपाः संप्रति सार्थाः !
चरित्वा त्वहिंसासोपानं
स्मृतिचैत्ये नो विहारवसनं
जनकल्याणं स्यान्निर्वाणं
जीविकास्तु सार्था

कलिंगडारागः ।

३७

स्वातन्त्र्यस्य प्रथमे वर्धापनदिने नायकोक्तिः ।

स्वतन्त्रभारतवीराः
जाग्रत, उत्तिष्ठत, सनह्यत
प्रतीक्षते वः कार्यधुरा

स्वराज्यलाभे नैव समाप्तिः
कार्यवनानां विपुला व्याप्तिः
निकषे निहिता भवतां दीप्तिः
रणरङ्गणशूराः

शान्तिसंगरः परं विभिन्नः
अपवृत्युपकारो ह्यापन्नः
अविधेयो देशः सपन्नः
रुचिरवचनवीराः !

नेताऽस्माकं ब्रह्मविलीनः
अधुनोत्कर्षो ननु नोऽधीनः
तिष्ठतु कोऽपि न वृत्त्या दीनः
भवाम भो धीराः

नासौ समयो विसंवादिनां
पृथक् सृतानां प्रतिनादानां
मिथः सहायाः स्याम, कामनां
विन्दाम हि सहचराः

जनसेवायां विभूतिसमरे
नरो नरो वीरोऽस्तु प्रखरे
विस्मयाकुला निवसन्तु परे
लसन्तु विजयस्वराः

[illegible]. ।

३८

सयुक्तराष्ट्रकुलसभाया (United Nations Assembly) यद् भाषित -११-१९४८) प्रथमोपस्थितौ तदिद–

समुदितो निर्मम सगम
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नम

नानादेशाना प्रशासिन !
युतराष्ट्रमहासभावेशिन
मनुजश्रय सविवर्धिन
सतोष परम
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नम·

ध्येयमुदार ध्रुव लक्ष्यित
यतामहे तत्कृतेऽनवरत
साधन तु यदि शुचि न रक्षित
भुवि राजेन तम·
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नम

समरे हिंसा दुःख द्वेषः
रणपरिणामे न कस्य तोषः
पुनर्योधनं चिरसंघर्षः
अयमाहवनियमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

जनस्य नान्नं नापि च वसनं
न सुखस्पृष्टं तस्य जीवनं
कस्मादत्र तु नीतेः पठनं
न तेन दुःखशमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

अखिलां पृथिवीं ग्रसते भीतिः
भवतु निरासे सभायाः कृतिः
जीवतु सुमना मानवजातिः
सकल एष धर्मः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

वचने मर्यादातिक्रमणं
यदि चेत् स्यात् तस्य तु विस्मरणं
सर्वसमतया नाश्यतां रणं
शब्दानां विरमः
सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः

दरबारीकानडारागः । निर्मम. स्वार्थरहित. । प्रशासिनः सबोधनम् । संयुक्तराष्ट्रसभाध्येय युद्धपरिहार. । सकलो धर्मो मानवभीतिनिरसन एव भवतु । सर्वसमता वर्णादिवर्णादिभेदरहितता । सर्वजगद्धुरीणान् उद्दिश्य इद वचन, अत. नम्रतासूचकम् । सर्वेभ्यो विनतस्य मे नमः इत्यस्य पुनरुक्तिरत एव ।

३९

भारतमानचित्र वीक्ष्य—(५ १२ १९४८)—

विलोक्यतां भारतचित्रं

शक्तिमतीयं हिमनगमाला
त्रिसागरीयं सभृतसलिला
तथापि जनता निर्धनाऽबला
कथमिदं विचित्रं

या काचिच्छक्तिर्विनियुक्ता
संहारे सा जनरुधिराक्ता
विभववर्धने न सोपयुक्ता
क्रियदिदं चरित्रं

भूतकालभर इयानसह्यः
भविष्यदुत्कर्षः सग्राह्यः
वर्तमानसमयोऽनिवार्य्यः
भवतात् नो मित्रं

न स्यादधुना कुतः प्रमादः
विज्ञानभृतोऽस्तु संप्रसादः
रचनीयो भूतेः प्रासादः
चरताच्च खनित्र

भवतु दुस्तरो महासागरः
वहतु प्रसभ प्रभञ्जनभरः
परित्यजतु मा कदासौ करः
सवृतं वहित्र

देसकाररागः । हिमाद्रि सिन्धवश्च कार्यशक्तिसपन्ना । न सा शक्तिर्भूतकाले देशकार्ये योजिता । अधुना तु विज्ञानमहायतया तत्करणीयमेव इति भाव ।

Notes : शक्ति = (Industrial) power.

४०

अस्मिन् देशे कार्यनिरगमि तथापि कार्यरते बहुश अभाव एव कार्य-कर्तृषु दृश्यते इत्युच्यते—(२८-१-१९४९)

कार्यरतिविरला
सचरति मति स्वैर तरला

देशे विचरति विपुल दैन्य
धृतिस्तिम्भन कुतोऽभिमान्य
कार्यकारिणा सकल सैन्य
जनपीडावारणेन धन्य
नीतिरिय सरला

को नु प्रश्नः कार्यच्युतितः
मनुजजीवने भवति निरस्तः
प्रश्नाज्ञाने प्रतिवच॰ कुतः
सम्यगधीते विलीयतेऽन्तः
समस्याऽपि जटिला

मृतो न कश्चित् कृतिबहुलतया
निधनमपि वर राष्ट्रसेवया
नश्यन्ति जनाः सदालसतया
न मुक्तिलाभो निष्कर्मतया
नियतिगतिः कुटिला

साध्यं जनतासुखदजीवन १७०
राध्य भूत्यै नवविज्ञान
बाध्य विषमं धनविभाजन
रोध्य हिंसात्मक साधन
सन्तु जनाः सबलाः

इतिहासे यदि सुवर्णाक्षर
लेख्यमथ तदा जीवनसमर
विहाय यान नैव रुचिर
युद्ध मानय जीवनाध्वर
विजयश्रीः सफला

भैरवराग । सर्वेषा तरला मनिर्वाग्विहारे रमते न तु कृतौ । कृतिस्तम्भन कार्यविरति । न तथा प्रश्ननिर्णय । अधीते सति । मानवेन कष्टकृति कार्या इति कुटिला नियतिगति । राध्य उपयोज्य आराध्य इति यावत् । युद्ध कार्यविजये, न शस्त्रै रणाङ्गणे । सैव विजयश्री सफला न रणलब्धा ।

४१

स्वातन्त्र्यस्य द्वितीये वर्षापनदिने—(१५-८-१९४९)-

नार्वसितं राष्ट्रकार्यं
यान्तु जना आयान्त्वविचार्यं
राष्ट्रजीवन सततमूर्ध्य

समरेऽस्माकं यो निर्धारः-
मत्योत्साहः श्रद्धाधारः
यो विश्वासोऽभूदनिवारः
तैरधुना समवतार्यं

भूमिर्महतीयं हि विस्तरे
रचितमद्भुत भूतदुस्तरे
करवाम पुनः किमपि गोचरे
सर्वजनैर्विनिर्धार्यं

राष्ट्रपिता नेता यदि विगतः
कार्यंधुरा वोढव्या हि ततः
समरे देहानर्पितवन्तः
नैदं स्यात् स्मारणीयं

स्वावलम्बने निश्चितोन्नतिः
मैत्रे नास्तु च याचकवृत्तिः
स्वतन्त्रतायाः सबलैर्गुप्तिः
मनसीद सदा कार्यं

स्वराज्ये तु कर्तव्यदक्षता
स्वयमनुसार्या नित्या वितता
यदि सभूतिर्दृढं विरचिता
दूरमितो न हि ध्येयं

रागेश्रीरागः ।

४२

यन्महात्मना स्वराज्ये उद्दिष्ट घोषितमासीत् तत्साधने सर्वे वय सैनिका यथाशक्ति कर्तुमर्हाम । (३१-१-१९४९)

नयनान् नयनादश्रुधारा
ह्यार्या भुवने गुरोरुदारा
मतिरासीज्जीवने सादरा
शक्तिरितो मयि कुतो ह्यपारा

तथापि किंचित् कर्तुं यतते
अय जनो निजगुरुमनुकुरुते
क्लेशात् पीडा जगति न सहते
सर्वास्तु कृतिः शान्तधीरा २१०

नवखण्डैरपि भूरखण्डिता
दुरितभरेऽपि तु विसवादिता
इतिहास घटयितु सगता
रणवाणी सदघति वीरा

न चैशियागतिरुक्ता नीचैः
नान्येषां मतिरुदिता वोच्चैः
द्वेषालिप्तैश्चित्तैर्विकचैः
मानवसेवा स्यान्निर्भरा

गतकालभरं त्यजाम सर्वे
आशां वृणुमो भविष्यति नवे
दिष्ट्या यत्नं ध्येये विभवे
साधनशुचिता विहिता स्थिरा

नैकस्येदं विशालकार्यं
सौहार्देन हि तत् स्वीकार्यं
परंपराजनितं जनधार्यं
सर्वसैनिका नियतेः कराः

माडराग । चतुर्थचरणे मात्रोनत्वं पठनवैचित्र्यार्थं ।

Notes : Mahatma had announced that he would like to wipe the tears from every eye.

४३

२६-१ १९५० दिनाङ्के सार्वभौम प्रजासत्ताक भारतराष्ट्रं घोषितम्। सेयं घोषणा-

प्रजासत्ता प्रतिज्ञाता प्रयत्नैरद्य सा प्राप्ता
जनाना धर्मवर्णाना समाना मान्यता दीप्ता

विकासे भारतीयाना
निरासे व्यर्थवादाना २३०
लप्स्यते साधन सर्वदक्षता स्यादिय विहिता

जनाः सर्वे नयागारे
समाना रक्षणाधारे
कुतोऽप्यन्यायशङ्का स्यात् समूला सत्वरोत्खाता

सर्वभाषाभिवृध्यर्थं
प्रयत्येताखिलैः सार्थं
कथां ग्राख्यायिकाः श्रेष्ठा विरच्यन्तां भुवि ख्याताः

नरैर्नार्योऽपि पर्याप्ताः
इतो मान्या हि नायत्ताः
इयत्ता भागधेयानां समन्वेष्टु विनिर्मुक्ताः

इमे वेदा श्रमी देवाः
इमा विद्या इयं सेवा
इमाः सीमा ग्रनुत्क्राम्या इमे प्राणाः स्वराज्यस्थाः

कामोदराग । सप्तमात्रक ताल । घटनावैशिष्ट्यानि तयोद्दिष्टानि च व्याहृतानि । इय घटना एव वेदादिसर्वप्रमाणा ।

४४

परराष्ट्रसबधे यानि तत्वानि प्रथमत एव दृढीकृतानि नायकेन तानि एव पुन प्रोक्तानि । १७-३-१९५० दिने ।

परदेशैर्मित्रता
भारतनीतौ प्रथम विहिता

दास्यमोचन प्राचीनानां
न समता सत्ताऽन्यजनाना
स्वायत्तत्वे यतमानानां
निरन्तरा नो भ्रातृता

वर्णधर्मभेदेन मानवाः
उच्चनीचता सर्वबान्धवाः
न भजेरन् न सहेरन्नथवा
विचारसरणी निश्चिता

अपक्षस्थितिः सततमभिमता
बलवृन्दैर्नो न संबन्धिता
धीस्वातन्त्र्ये चैकनिष्ठता
वृत्ता भाषिता स्थापिता

मध्यस्थत्वं विवादोद्भवे
समस्यानिरासो न चाहवे
सवदनं मतभेदसंभवे
विभूतिरीतिर्मानिता

मानस्थानं शासननीतौ
एशियासुताना भवेत् क्षितौ
सुखिनः सर्वे सन्तु सगतौ
नेच्छन्त्यन्यद् भारताः

शकराराग. । स्वयनिर्णय, समानता, सर्वपक्षालिप्तता, युद्धरहितता, एशिया-महत्त्व च एतानि तत्त्वानि प्रथममेव वृत्तानि । नाद्यापि पञ्चशील जनितमासीत् ।

४५

संस्कृतिव्याख्यान ६-४-१६५० दिने ।

केयं दीक्षा काऽस्या व्याख्या या राष्ट्रे संस्कृतिः
वर्ण्यते का तस्या आकृतिः

हिमालये वा सिन्धुतले वा भवति तदीया स्थितिः
वर्तते नरे नरे का मितिः
युगे युगे सा किमेकरूपा परिवर्तवा गतिः
कथं वा ज्ञेया तत्सगतिः

ननु धर्माचारे तस्यास्तत्त्व हितं
तद् धर्मेण रणं कथं भवति परिणत
ननु समाजसंघर्ष एव वा तत्कृत

अनुभूतौ वा विज्ञाने वा सङ्कलितैषा श्रुतिः
प्रणीता येन च मुनिना स्मृतिः

क्षुधापीडिता सदनविरहिता भवति जनानां ततिः
संस्कृतेरेषा नु फलश्रुतिः
धैर्यधरा वा भीतिपरा वा संस्कृतिशूरा क्षितिः
भवेत्तत् जानीयात् सन्मतिः

या द्वेषं शाम्यति भुवनेऽस्मिन् निजबलैः
या भीतिः स्पृशति न कुतर्कितैश्चञ्चलैः
या मता प्रसादोऽर्जितो हि सुजनैः खलैः

सैव शक्तिर्भवेत्संस्कृतिः सदैव तस्याश्रितिः
तयैव हि जनजीवननिश्चितिः

जगलाराग । द्वेषभीतिरहिता शक्ति संस्कृति ।

४६

नवसंशोधने खलु विज्ञानस्य पुरोगतिः। तस्या उपयोजनेन च अस्माकं प्रगतिः। अतः पुराणनूतनयोः समन्वयः साध्य इति सूच्यते। (२२-४-१९५०)

विज्ञानकृता सा पुरोगतिः
सर्वदा प्रणेया नवविवृतिः

रूढिप्रियता समाजरीतिः
रूढिभञ्जनं विज्ञानगतिः
कथं साध्यते द्वयोः संगतिः
सपर्येऽस्मिन् निहिता प्रगतिः २९०

भयदापत्तिर्यद्यापतिता
तदैव विज्ञानस्य जागृता
दीप्तिर्नाशे भवति नियुक्ता
कष्टैषा यत मानवनियतिः

विज्ञानभृतं कार्यं सुकरं
तेन हि भूतिर्याति विस्तरं
विदिता रीतिस्त्वेति सत्वरं
कम्पते प्रसुप्ता मनःस्थितिः

साधु न सर्वं भवति पुराणं
नवमपि नूनं रुचिरं निपुणं
करोतु यत्नैर्ग्रहणाग्रहणं
पूर्णतां प्रस्थिता नरजातिः

प्रगतिपथे ननु नवानुभूतिः
गमयति या तमसो नो ज्योतिः
कण्टकिते स्याद् दृष्टिजागृतिः
निमीलिते ननु नयने विहृतिः

भयावहं न तु नवविज्ञानं
तत्स्वीकरणं भवतु नन्दन
अज्ञानलये कुतः शोचनं
स्वागते हि मुदिता रता मतिः

शंकराभरणराग. । विज्ञानस्य विशेषप्रगति. युद्धादिभयावहापदि एव भवति इति मनुजदैवदुर्विलास. । विदिता रीति. नित्याचरिता रूढि. । विज्ञान-ज्योतिरपि दृष्टियोजकस्य एव पथि कण्टकान् दर्शयेत् ।

४७

आरोग्यसंवर्धनेऽपि नवीननिदानपद्धतिं नवभेषजोपयुक्तिश्च अवश्यं इति प्रतिपाद्यते । (३१-८-१९५०)

ओषधीनां निधिः
आरोग्यानां प्रतिनिधिः
भारतचन्द्रः क्षेमप्रणिधिः

चरकसुश्रुतादिभिरारब्धं
तस्य फलं वरमधुना लब्धं
निर्झरमूलो ननु विस्रब्धं
संहितोऽम्भोनिधिः

विज्ञानं पाश्चात्यैर्युक्तं
भेषजजातं नवं निर्मितं ३२०
आयुर्वेदे यदि तदाहृतं
मणिकाञ्चनसन्धिः

वायुपित्तकफनिदानप्रथा
न समता स्यादितः सर्वथा
कुतोऽभिमानः सभवेद् वृथा
शममेतु व्याधिः

विनाप्यधीतिं केचन भिषजः
तैश्च दूयते सर्वसमाजः
दण्डनैरसौ नृशंसशठजः
वार्यतामुपाधिः

आरोग्ययुते परमनाविले
निरामयेऽस्य क्रीडालीले
सुखदजीवने संसृतिसलिले
प्राप्यता समाधिः

जौनपुरीराग ।

४८

१५-१२-१९५० दिने चिरमहत्कारी 'श्री वल्लभभाई पटेल' दिवं गत ।
तमुद्दिश्य–

विगतो विनेता प्रणेता
अयि भारताना महितो हि नेता

सहचर आसीत् समरे दीर्घं
कृतमनेन सारथ्यमनर्घ्यं
स्नेहजातमथ भवति तु मोघं
दीपिकोपशान्ता ३४०

आसीद्वयसा गुरुर्मदीयः
परिवृतवान् मा सदा स्वकीयः
छिन्नितोऽद्य मे करो द्वितीयः
चपलेव पतिता

श्रुतमध्ययनं द्वाभ्यां प्रवरं
गुरुचरणसमीपं निरन्तरं
स्वतन्त्रतादक्षिणा निर्भरं
गुरवे निवेदिता

प्रवलितैकला स्वतन्त्रतायाः
अद्वैतं प्रथितं जनतायाः
वज्रमुष्टिहननं हिंसायाः
रीतिरियं चरिता

पुष्पाञ्जलिमिह समर्पयेयं
शिलालेखसमजीवनकार्यं
कणे कणे भूमिर्दिशतीयं
भागधेयधाता

मालगुञ्जीराग । पुष्पाञ्जलिमिति । पुष्पाञ्जलिं समर्पयेय तस्य स्मृत्यै । इय भूमि. कणे कणे तस्य जीवनकार्यं दिशति । भागधेयस्य धाता विगत. इति ध्रन्वयः ।

४९

बालकान् प्रति । (२६-१२-१९५०)

जगति बालकाः सञ्चरत
विश्वसुन्दरी लोकयत
वने वृक्षराजिवितता
गिरयः शृङ्गोन्नताः स्थिताः

विविधरूपगुणवर्णानि
स्मयन्ते कथ कुसुमानि
विहगमा विटपान्तरिताः
रवन्ति मधुर हर्षभृताः

ऋतुचक्रे सृष्टिदेवता
नानावेषैः परिनर्तिता
शरदि शाद्वल नववसनं
हरितं मोदयते नयन

नवपल्लवकं तामरसं
वासन्तिकमस्ति च सरसं
वर्षाकाले निर्झरिणी
क्रीडन्ती गिरिभुवि तरुणी

भीतिं चित्ते मा कुरुत
वने पुनर्नयनं तनुत
कौतूहलजिज्ञासे ते
भवता बालाः समाहिते

बालोऽय क्रीडालोलः
परन्तु देश प्रतिबाल
समागते यौवने ततः
पत्न्याः सेवाया भ्रान्तः

आनन्दभैरवीराग ।

५०

विंशतितम शतक अर्धसूनम् । (३१-१२-१९५०)

अर्धशतक सृतं समाना
लुप्त कालोदरे मन्थक

युद्धमण्डित युद्धदूषित
शान्तेर्मृगजलमत्र न पीत
तृष्णाकाऽऽक्षुधापरीत
आशाभञ्जक

राष्ट्रे भुवने सघर्षक्या
मध्य नियार्ण येनचन यथा
गुप्तदकामनापोपणा वृथा
नैतत् साधक

दृढनिश्चयवल्लमन्तःकरणे
दुर्दम्याशा जगत्कारणे
विश्वासो भाग्यसूर्यकिरणे
पथि तद् रोचकं

शान्तिपथे नच मानदूषण
क्षमा भवति वीरस्य भूषण
क्रोधद्वेषादिपुरःसरण
कार्ये घातकं

देशरक्षणे भवत्सेवकः
सहायताया अयं ग्राहकः ४००
प्रार्थयते बलमेवमेककः
भवतां तारकं

जयजयवन्तीराग । समाना संवत्सराणा ।

५१

युद्धवर्जन दीनजनतासंगोपन राष्ट्रधुरीणानां अग्रिम कर्तव्यम् । युतराष्ट्र-सभाया (U. N. Assembly) प्रतिपादित एतत्– (१२-१-१९५१)–

शान्तिरक्षणे संस्कृतिरक्षा
परिहार्येतः समरदीक्षा
याच्यते मयैषा खलु भिक्षा

शूरैर्हि शमो मनसि निधेयः
शस्त्राघातः सदैव हेयः
क्रोधः क्षान्तेर्बलैर्विजेयः
बलिनामेषा सत्त्वपरीक्षा

मृत्युशासने जगद्बान्धवाः ४१०
भीतिपरीता वीरपुङ्गवाः
नाशहेतवो मरुदधिकजवाः
निरन्तरं तासां प्रतिवीक्षा

एशियावनिर्यतो जागृता
मानवसंख्या तत्र याऽमिता
मा भूच्चरितार्थस्य दीनता
तस्याः केवलमेपापेक्षा

करः सदा सौहार्दे सज्जः
भवतु केऽपि ननु संकटभाजः
श्रीमास्तिष्ठतु तत्र सलज्जः
करोतु नैव तु मैत्र उपेक्षा

एका ज्वाला वह्निनिःसृता
दग्धु विश्वं सर्वसमर्था
जलनिधयो न शमे पर्याप्ताः
अद्यतोऽप्यतो भवतु हि शिक्षा
युद्धवर्जिता प्रश्नसमीक्षा

धानीराग ।

५२

युद्धे न कस्यचन कल्याणं । वर्जनीय एव स मार्गः (११-८-१९५१)

समरेऽधिगतं नैव कल्याणं
हानं ध्वसनं प्राणमोषणं
मिथो रोपणं द्वेषपोषणं
नैव कल्याणं नैव कल्याणं

संपद् राष्ट्रे श्रमैरर्जिता
श्रमिषु स्यात् सा समं विभक्ता
रणैरन्यथा यदि विनाशिता
नेदमुद्धरणं नैव कल्याणं

जयेन वा नन्वपजयेन वा
विनाशरीतिः समरे सर्वा
विपद् विजयिनो भवत्यपूर्वा
नास्त्यनस्त्राणं नैव कल्याणं

महाप्रयत्नै : प्रकल्पबन्धाः
रचनीया वा यन्त्र–कबन्धाः
अन्ननिर्मितौ कृताः प्रबन्धाः
तेषां हि हरणं नैव कल्याणं

विध्वंसकशस्त्रैर्विनाश्यते
क्षणेन, यन्नर आयुषि कुरुते
अतो न युद्धे बुद्धी रमते
नो मनोरमणं नैव कल्याणं

युद्धेनार्जनरीतिरुज्झिता
अस्माभिर्ननु चिरं वर्जिता
शान्तिमार्गपरगतिः समुचिता
किं नानुसरणं तत्र कल्याणं

सारंगराग. ।

५३

समाजकल्याणप्रकल्पा ग्रामे ग्रामे प्रारब्धा. । (७-५-१९५२)

क्रान्तिनिनादो ग्रामजीवने प्रसरतु मारुतगतिः
इयं सा स्वतन्त्रतासंगतिः

अज्ञानं विपदुदयं रक्षः
वक्षोभङ्गे तस्य तु दक्षः
रामशरो विज्ञानप्रकरोऽनेन भवेत् प्रगतिः

शस्यसमृद्धा भूमिः प्रथिता
कथं तु जनता क्षुधापीडिता
रामफलं विज्ञानलाङ्गलं तेन संभवेद् भृतिः

अनामये गङ्गायाः सलिलं
नालमिदानी स्वय केवलं ४६०
रामधन विज्ञाननिदान तेन हि नः सुस्थितिः

जनतोत्कर्षनियोजनभव्या
ग्रामे ग्रामे समाजसेवा
रामजनो विज्ञानमण्डनो यातु पुरः संप्रति

वर्षसहस्रपुरोगतिहीना
समाजोन्नति प्रणीयमाना
रामनाम विज्ञानसामत सफला सधास्यति

विलावलराग । विज्ञानेनैव प्रगति इति भाव । रामशर रामबाणवत् अमोघ । फल लाङ्गलफल कृपिपरिणतिर्वा । रामफल अभिराम फल यस्य । विज्ञानकृतनिदान मनोरमधन । केचित् हरिजना सर्वे एव तु रामजना भारतीया । विज्ञानमाम्ना गीत रामनाममुक्त सफलता वितरेत् ।

५४

श्रमैरेव स्वातन्त्र्यसाफल्यम् (१-११-१९५२)

संपन्नाधिगता क्रान्त्या
वना श्रमं भून्या क्रन्दन्त्या

स्वराज्यलाभे सर्वसमस्याः
स्थिताः पुरो नो विजृम्भितास्याः
न वादजातैस्तास्तु निरस्याः
कार्यभरैर्भृश्याः

निर्मित्या संपदां समृद्धिः
समविभाजने तासा वृद्धिः
तत्र धीमतां सकला बुद्धिः
विरमत मा श्रान्त्या

किं न्यूनत्वं श्रमकार्याणां
विना श्रमेणैव भवो नराणां
स्वेदजले बलमपीश्वराणां
अधुनालं क्षान्त्या

शासनकर्मचराणां सेवा
कुशलतया विहिता स्यादथवा
नार्हन्त्येतेऽलसस्वभावाः
देवपद दैत्याः

अनशना हि संचरन्ति शिशवः
तेषामविता को नु केशवः
दरिद्रतानाशार्थमाहवः
अपेत्वियं कृत्या

तिलक्कामोदराग । भृत्या पूरणीयाः ।

५५

पुराण-नवीनयो समन्वय अवश्य ।

शकटो वृषभान्वितः पुराण
भूमा अस्या हि वाहन
तैलेन्धनवत् तथा प्रवहण
गगने यान हि विमान

अधिभौतिके सुधारणाया
विविधाङ्गाना प्रसादन
नवा यन्त्रणा नव साधन
अपसारयति प्राचीन

परमाणुयुगे जीवनधारा
सूक्ष्मा गहना वहतीय
मानवचरिताकाङ्क्षितजाते
क्षितिजेऽभिनवे धृतिवनय

किं न्यूनत्व श्रमकार्याणां
विना श्रमैनंच भवो नराणां
स्वेदजले बलमपीश्वराणां
अघुनालं क्षान्त्या

शासनकर्मचराणां सेवा
कुशलतया विहिता स्यादथवा
नार्हन्त्येतेऽलसस्वभावाः
देवपद दैत्याः

अनशना हि सचरन्ति शिशवः
तेपामविता को नु केशवः
दरिद्रतानाशार्थमाहवः
अपेत्वियं कृत्या

तिलककामोदराग । भृत्या पूरणीया. ।

५६

नवे युगे नूतनानि श्रद्धास्थानानि । विज्ञानयुगे विज्ञानचमत्कृतानि जनहितस्थानानि श्रद्धामन्दिराणि । (८-७-१९५४)

श्रध्दास्थान नमनभाजन विवर्तनीय प्रतिदेव
नवे युगे मन्दिर नव

कैलाससर शतद्रुनीर नङ्गलबन्धे सकलित
राष्ट्रजीवने प्रवाहित

महाप्रकल्प चिरसकल्प सहर्षचित्त विलावये
मोदे विज्ञानज–विजये

स्वप्नचिन्तन सत्यदर्शन जात जनहितवृद्धिकर ५२०
तृषितधरा लभते नीर

धर्मायतन देवायतन वर्तमानकालीनमिद
लोकवृन्दकल्याणपिद

कुटीरोद्यमाः शकटसमाना
ग्रामे ग्रामे वर्धन्तां
अण्वग्निगृहं विमानकल्पं
शक्तिं जनयत्वपरिमितां

कर्मचारिणा नवानुभूतिः
देशकार्यनिरता भविता
नवसपत्-समविभक्तिगीता
प्रसरतु सा जीवनकविता

विज्ञानभृता नवा योजना
तथा कल्पना प्राचीना
समन्वये स्यात् सर्वोदितता
संसारेऽत्र समीचीना

मिश्रकाफीराग । सर्वोदितता सर्वोदयवत्ता ।

५७

परराष्ट्रनीतौ विख्यातमिद पञ्चशील (१७-६-१९५५)।

विहितमिद पञ्चशील
उदित सलिले नवकमल

परस्पर सीमाः सदाऽऽहताः
निजप्रदेशे सार्वभौमता
मान्यमादिम नीतिदल

मिथोऽभियान नाङ्गीक्रियते
रणावलम्बो न समन्यते
भतं द्वितीय चरितवल

समरकम्पिते दु.खविभक्ते राष्ट्रे पुनरुत्थानमिदं
पश्यत रचितं महाह्लदं

नवं जीवनं श्रमैःपावनं जना लभन्ता शान्तिपरं
विन्दन्तु वल कार्यंकरं

निजकर्तृत्वे धीश्रेष्ठत्वे विश्वासेन हि महत्तरं
लभामहे प्रोत्साहभर

श्रमसाफल्य हृतवैकल्यं स्फुरणं कार्ये पुनर्नवे
नयनमाहित नवविभवे

श्रध्दास्थानं नमनभाजन विवर्तते कालक्रमतः
नयमोऽयं प्राज्ञानुमतः

वल्याएराग । कैलासपरिसरात् नि सरनि इति कैलाससर ।

५८

युवकान् प्रति (२३-१०-१९५५)

कि वचनैरिह ? कृतिः समर्था
केवलशब्दा गदिता व्यर्थाः

युवकाः ! प्रवसत पृथिवीगोले
पश्यत भुवनं संगतमूले
भवतां नयने दक्षविलोले
मधुरेयं गाथा

न कोऽपि पूर्णो न वाऽपि मुक्तः
सर्वः स्वार्थे प्रमादभक्तः
जगतीरङ्गे यो हि विरक्तः
नेयं तस्य कथा

अन्तर्गतशासने न कार्यः ।
हस्तन्यासो नित्यनिवार्यः
वृतं तृतीयं दलममलं

मान्या सर्वेषामपि समता
अस्तु मिथो लाभे मती रता
चतुर्थमेतद् बन्धबलं

सर्वेऽपि समं जीवाम शर्म
न स्यादेवं कुतोऽपि विषम
पञ्चमं मतं वरशीलं

राष्ट्रधुरीणैराचरणीयं
नीतिपथे शीलमिदं सदयं
शान्तिरवतरेत् क्षितावल

अहीरभैरवराग. ।

५८

युवकान् प्रति (२३-१०-१९५५)

किं वचनैरिह ? कृतिः समर्था
केवलशब्दा गदिता व्यर्थाः

युवकाः ! प्रवसत पृथिवीगोले
पश्यत भुवनं संगतमूले
भवता नयने दक्षविलोले
मधुरेयं गाथा

न कोऽपि पूर्णो न वाऽपि मुक्तः
सर्वः स्वार्थे प्रसादभक्तः
जगतीरङ्गे यो हि विरक्तः
नेयं तस्य कथा

स्वदेश एव श्रेष्ठा वसुधा
मन्यन्तां सर्वे स्नेहान्धाः
तत्त्वं जानन्त्येव ते बुधाः
अभिमानो हि वृथा

भारतीयजनता प्रतीक्षते
भव्यदिव्यतप उत्कर्षकृते
कृतज्ञतायां सुकृती रमते
माऽऽकाङ्क्षा व्यर्था

चमत्कृतिर्न च भूतिसाधनं
तरुणैः कार्यं श्रमस्वेदनं
कुरुते नित्यमनुग्रहदानं
तेन यशःश्रीः पथा

जोगकंसरागः ।

५९

राजनीतेश्चतु सूत्री स्वयमभिप्रेता निर्दिश्यते (२-१६५६)।

चरितचतुःसूत्री विधात्री
यया मण्डिता स्वय धरित्री

समाजवादो लोकशासने
संपद्‌द्रुम. सति नियोजने
समतादृष्टिस्तद्विभाजने ५८०
मन्त्रो गायत्री

न धर्ममानं भवेच्छासने
विविधा पूजा सदने सदने
समता सर्वस्मिन् सभाजने
षड्जवती तन्त्री

उच्छ्रितं भवेज्जीवनमानं
जाजनानां विपुलं ह्यन्नं
एवं क्रान्तिं विना हि हवनं
अयं जनः सत्री

व्यक्तिगौरवं प्रतिसंधेयं
व्यक्तिविकासो नित्यं ध्येयं
जीवनं भवेत् सर्वनिर्भयं
गगने नु पतत्री

भारतेवृंता शासनसंस्था
सूत्रचतुष्टयविनिहितनिष्ठा
सेवामङ्गलसङ्गप्रस्था
जनवत्सलधात्री

दुर्गाराग । नियोजनार्जितसंपत्समविभाजन सर्वधर्मसमतादर्शनं
उच्छ्रितं जीवनमान निर्भय व्यक्तिविकसन चेति चतुरङ्गरीतिः शासनध्येयभूता ।

६०

लोकमान्यतिलकस्मृतिवन्दन । (२८-७-१९५६)

नमामि लोकमान्यता
क्षणे क्षणे पुनः स्मृता

स्वराज्ययुद्धदीपिता
युवकहृदयपूजिता

प्रबलबुद्धिसागरा
भगवदुक्तिविस्तरा

ध्रुवनिवासमण्डना
मृगयुगप्रवाचना

तुङ्गदुःखपर्वता
येन लीलया वृताः

भीतिरन्तरे व्यथा
प्रवेशिता न सर्वथा

समरवीरनायकः
पुरोगतिः सदैककः

लोकजागृते रविः
अनयहननखरपविः

क्रान्तिशृङ्गनादनः
भ्रान्तिभङ्गसाधनः

श्रान्तिसङ्गमादनः
शान्तिरङ्गराधनः

‘नमामि धैर्यसहिता
नमामि कार्यमग्नता

त्रिदशवह्निजागृता
नमामि लोकमान्यता

मिश्रकेदारराग ।

Notes भगवदुक्ति० (l. 603) Ret गीतारहस्य by Tilak.
भुवनिवास० (l 604) Ret Arctic home in the Vedas by Tilak.
मृगयुग० (l 605) Ret Orion by Tilak.

६१

संस्कृतभाषाया महत्ता नायकेन प्रस्तुता (१-८-१९५६)।

संस्कृतभाषा महिता भारतेषु चिरकालं
विश्ववन्दिताऽधीता रक्षितोन्नमितभालं

कालमुखे लोपमिताः
सम्राजो ह्यभिषिक्ताः
मन्तरिता नृपसत्ता
महाभारतं तथापि राष्ट्रजीवनाय बलं

राजनीतिचरितकथा
द्वेषकपटरणव्यथा
क्षणिकतावृता तथा ६३०
गीर्वाणं वाङ्मयं तु जनरञ्जनचिरविमलं

भारतेतिहासपटे
वीरपुरुषचरितपुटे
जीवनसरितश्च तटे
संस्कृतवाणीद्रविणं मारुतेऽपि शान्तजलं

विविधा जनताचाराः
रसनागदितोच्चाराः
तुङ्गमनोज्ञविचाराः
देवशारदाधृता हि, तद्भृतं फलं विपलं

भूतभविष्यत्सन्धि
ज्ञानामृतमहोदधि
जीवनहितशान्तिनिधि
वाणीय श्रवणीय सबिभर्ति ननु विपुल

खवावतीराग. ।

६२

समन्वयो भारतजीवनवैशिष्ट्य इति निरूप्यते। स भूतवर्तमानभवि-ष्याणा विधेय इति विज्ञाप्यते। (१८-१२-१९५६)

जीवनरीतिः
भारतीयजननित्यसगतिः

कला वाङ्मय तत्त्वज्ञान
धर्मकारणं मननचिन्तन
वर्षसहस्रंमित जीवन
अपोहिता भीतिः

शान्तिरहिंसा विश्वप्रीतिः ६५०
विविधाचारेऽप्युदारा मतिः
काले प्राचीनेऽपि सततिः
यथा बुद्धनीतिः

जीवनमरणप्रश्नमालिका
निविडकानने सृता जीविका
यत्नैः प्रज्वाल्यते दीपिका
चिरं चरतु दीप्तिः

नवे जीवने विज्ञानमये
प्रविशामो वयमिहमनामये
आकाङ्क्षां धारयाम विजये
नवासा अर्घातिः

भवत्सदिच्छाः सन्तु संगताः
अकण्टकः स्याच्छान्तेः पन्थाः
भविष्यति हि तन्येत सर्वथा
वर्तमानकीर्तिः

मियामल्हारराग ।

६३

लोकसंमतशासनस्य पथ्य ध्येम च गीयेते। (२८-३-१९५७)

लोकसंमतशासनं
स्वयं स्वीकृतं राज्यबन्धनं

बीजादुदितोऽङ्कुरः कोमलः
अद्यापि लघुः सुकुमारदलः
कालेन भवेत् तरुविशालः
क्रियतां बत संवर्धनं

देशप्रगतेरिदं साधनं
तेनैव च सातत्यगोपनं
द्वयोरवश्यं भव्यं मिलनं
तथैव भूतेरर्जनं

नवेन मान्यं साधु पुराण
पुराणसंमतनव हि शरणं
अज्ञजने ज्ञानसूर्यकिरण
प्रवेश्य तेषां विनयनं

वयं न फलभोक्तारो नूनं
प्रविधेय स्वालवालखनन
पुत्रपौत्रगणजगज्जीवन
भवेच्छ्रमैर्नो नन्दनं

रचयाम महाशिल्पनिवसनं
भाविकालवातालिरोधन
कार्यमायुषो भवतु मण्डन
विन्दत नित्य वन्दनं

रामकलीराग ।

६४

लोकशासने अधिकारनियुक्तसेवकैरेव वर्तितव्यम् । (५-४-१९५८)

जनसहकाय राज्ययन्त्रणा
लोकशासनी मनोधारणा

प्रगतिसंक्रमणमार्गे निपुणाः ६९०
अधिकारिगणाः कृतिपरायणाः
सत्यभासिमन्त्रणाः

निःपक्षत्वे न कार्यनाशः
मतिर्निश्चिता कृतेः प्रकाशः
न कदाप्यवधीरणा

जागरूकता व्यवस्था तथा
उत्साहिमतिः शीलिना पथा
वाणी जनतोषणा

जनैरभिमता प्रगतिः सुकरा
केवलमाज्ञापिता दुष्करा ७००
सर्वदेयमीक्षणा

अनुपगम्यता नात्र सद्गुणः
न दृढनिश्चयस्तथा ह्यवगुणः
स्वतन्त्रता प्रेरणा

सोहनीरागः ।

६५

कि जीवन नाम (१५-८-१९५८) ?

वद सत्यं जीवने
शाश्वतशङ्का संसृतिसदने
निरसन कुतो वने निर्जने

प्रतिवचः सदा कालाधीनं
यदुचित पुरा नाद्य शोभन
नवानुभूतिर्नवविज्ञाने
साध्य न नव नवे साधन

सृत पुराण संस्कृतिशिखर
शस्त्रबल भौतिक नच वर
बहवो वादाः समृते घने
नैको मान्यस्तद्विभाजने

दण्डैर्हि जना वोद्धरणीयाः
धर्मस्य भये वा संधार्याः
विलोकये न हितं तन्मनने
नोभयमुचितं ध्येयसाधने

लोकशासनं समाजवादः ७२०
मधुरोऽसौ शब्दानां नादः
किं तु हितं स्यात् व्यक्तिविकसने
नोत्तर सुखं नित्यचिन्तने

कृतिः कृतिः पुनरेव कृतिः सा
विना विश्रम निरलसमनसा
विना फलेन हि कार्यमन्थने
आत्मानुभवो निदिध्यासने

गुणक्लीराग. ।

६६

समन्वयो भारतविशेषः। (२/५६)

संवादिता प्रकृतिहिता
समन्वये वयमिह महिताः

इतिहासोऽसौ विस्मयावहः
तत्त्वान्वेषकविद्वन्निवहः
वीरचेतसां प्रबलोत्साहः
उदारसंस्कृतिमहाप्रवाहः
प्रगतेः संमुखता

संस्कृतभाषा रुचिरशारदा
न्यायविवेचनचतुरसंपदा
भारतीयजनसुस्थिरबन्धा
प्रचारजयिनी महोपनिषदा
तथैव भारतता

ज्ञानाद् रूढिर्वत बलीयसी
कथं संमता ततः श्रेयसी
कर्मकाण्डरतमहाशेमुषी
तथापि संस्कृतिरियं तस्थुषी
भुवने धुरोणता

नवागतानां भिन्नजनानां
जाता माता धर्मविधानां
कथं नवानां विज्ञानानां
विमुखी भूमिर्वापन्नानां
सुप्ता जागृतता

दमयतु पुनरपि भूमेरोजः
नमयतु हृदयं प्रोत्थानरजः
रमयतु भुवनं प्रगमनध्वजः
गमयतु वक्षसि विजयनस्रजः
जीवनसार्थकता

पूरियाधनाश्रीराग । शेमुषी बुद्धि. । तस्थुषी शाश्वत्स्थायिनी ।

६७

सयुक्तराष्ट्रसभाधिवेशने-(३-१०-१९६०)

सयुतराष्ट्रसभा
दलितभुवामाधारविभा
घनतिमिरेऽसौ विशदनभाः

शान्तिरवेराभा
जगति नायका. समितप्रतिभाः
वसुधोद्धरणे कोलसनिभाः

शस्त्रनिवहगर्भा
लघुदेशा भुवि सन्तु न गलभाः
तेपा रक्षाऽस्त्वतिसुलभा

नीतिर्हृतदम्भा
बुद्धिसागरो यदि लवणाम्भाः
मधुरजीवनाः कुतोऽत्र कुम्भाः

या समतास्तम्भा
वृक्षैस्तत्र समाः स्युर्दर्भाः
सुखे समे ते कुब्जा रम्भा

नैत उपालम्भाः ७७०
स्युर्नवजीवनरचनारम्भाः
भुवि विराजता शमशुभशोभा

जगत्पुरुषर्षभाः
विरमन्तु रणाः कालविजृम्भाः
मा भूदवनी रुधिरकुसुम्भा

चन्द्रकोंसरराग । कोल वराह । या सयुतराष्ट्रसभा समता आधारस्तम्भ मन्यते तत्र तस्या लघुगुरुराष्ट्राना समानता अस्तु वृक्षाणा दर्भाणा इव कुब्जाया रम्भाया इव वा । समानता न गुणेषु कि तु जीवनाधिकारेषु ।

६८

देशोत्कर्षाय नियोजनपूर्वं उद्यमनमेव श्रेय (८-।६० ८।६१ ६।६२)

संपद उत्पादन उद्यमनं
राष्ट्रविभूतेरिद निदान
नियोजनं ननु तत्र साधन

अर्जनवृद्धिर्वर्षे वर्षे
अधिकान्नधन लभ्यता कृपेः ७८०
शक्तीन्धनयन्त्रायोर्निर्मितिरस्त्यधिका प्रतिदिन

मनुजबलानामुचितयोजने
विभवविषमतामूलनिरसने
अर्थबलविभाजनसमतायै नवरथ्याविरचनं

कुशलनरैर्ननु नवनिर्माणं
यदि सर्वकपतन्त्रशिक्षणं
यन्त्रनिर्मितिर्नरैः; न यन्त्रैर्मानवसंजीवनं

नियोजने सभवति न विरतिः
निरन्तरा स्याद् वितता प्रगतिः
जनताहितसंवर्धने न वा यत्नानां खण्डनं

स्वजनैर्भाग्यं स्वयं विधेयं
परावलम्बनमहितं हेयं
भौतिकसपद्वैपुल्ये सति संस्कृतिसंगोपनं

छायानटराग ।

Notes : सपदः उत्पादने उद्यमन = Industry in the production of wealth
नियोजन = Planning
शक्ति-इन्धन-यन्त्र-मयः—निर्मिति = Production of steel by machines using power as fuel.
सर्वबल-विभाजनसमता = equality in the distribution of economic power.

६९

सुरक्षासमित्या (Security Council) (१०-११-१९६१)

समरदलितभुवन
सहजीवनमिह दु.सहभवनं

सहकार्ये यायादनुचक्रं
शान्तिपथे पततु पदमवक्रं
नाश्रुभिरनुकरवाम हि नक्रं
सुमनसैव यतनं

सहस्रसंवत्सरानुदानं ८००
कालमुखे तिष्ठति प्रतिदिनं
प्राग् वदनपिधानाद् विमोचनं
मा भूयादशनं

शस्त्रवलानां यदि परिहरणं
वृतं तथा भवतादाचरणं
न भवद्भिः स्यान्ननु संहरणं
जगतामुद्ध्वसन

रणभीतेर्यदि न स्यान्मुक्तिः
भवेन्नराणा विरुचिर्भुक्तिः
तर्हि लभ्यता भवदभयोक्तिः
नान्यन्निवेदनं

नाहं विद्वान् परिषद्यस्यां
स्खलितोऽपि तथा क्वचनाहं स्या
निराकुरुत भो भुवनसमस्यां
देयमिद दान

नन्तराग । कालमुखे सहस्रावधिसवत्सराणा मनुदान संस्कृतिः वसति । यदि कालो वदन पिधास्यति सर्वमेव नश्येत् । वदनविधानात् दूर्वमेव विमोचन भवतु संस्कृतं नरजातेश्च कालमुखात् ।

७०

आगते परचक्रे— (१।६२)

परचक्राभिगमेन बान्धवाः सहसा जागरिताः
बान्धवाः स्वप्ने किं निरताः

पारतन्त्र्यकर्दमादुध्दृता
त्यागाद्विजितेयं स्वतन्त्रता.
पुनः शिथिलता यदि पुरस्कृता कुतः कन्धरोन्नता

रिपुणा सीमा समुल्लङ्घिता
हिमनगराजी रणनिनादिता
यशोगर्जिता गर्वर्वाजता दुन्दुभयोऽप्याहताः

अहिंसया ननु किं विपण्णता
स्थिता वयस्याः ! इयं संभृता
अहिंसाकथा भवत्यन्यथा सर्वथा न विदिता
()(४)

रणे मतिर्नास्माभिर्निहिता
तथापि संरक्षणे सज्जता
मता निश्चिता जना उत्थिता गलिताऽनुत्साहिता

पूर्वपराक्रमकृतिः स्यात् स्मृता
तथा मातृभूरियं वन्दिता
विजयः पन्थाः विजयग्रन्थाः सन्तु च संपादिताः

जीवनपुरीराग. ।

७१

शत्रुमार्धं कृते युद्धे विजयो नागर-जन-उद्यमेनैव (४-११-१९६२)

कार्यशक्तितः प्रगतेः पन्था उज्ज्वलितः सर्वदा
यतोऽसौ शक्तिरेव वरदा

उद्यम-कृषि-वर्धनं सत्वरं
शक्तियोजने सफल सुकरं
विना तया सकलापि कर्तृता नून विफलागदा
अपथ्या व्याधिभरानपनुदा

विद्युच्छक्तिर्निर्मातव्या
अस्मिन् राष्ट्रे प्रभूतोदया ८४०
तयाधिगतया दशा जनानां न सा विपन्ना कदा
जीवनं निभृतं स्यात् सपदा

अणुशक्तिरिय परिनिष्पाद्या
उत्पादनकार्ये च नियोज्या
निर्धारितचेतसा विना नच समियाच्चञ्चलपदा
श्रीरिय विपुला निर्गतमदा

नागरिकाणां जीवनयात्रा
समरभरेऽपि च हिता विधात्रा
अतः सतत कार्यमविरत कर्मकारिभिर्यदा
तदैव हि बलवद्राष्ट्र सदा ८५०

सीमादेशे सर्वसैनिका
युष्मदुद्यमजसाह्य उत्सुकाः
मा भूत् तेषा जना ! निराशा कृतिर्भवतु कीर्तिदा
अस्यनामरातिमूर्धनि गदा

युद्धकल्याणराग ।

७२

प्रगतिपथे भारता (४।६३)

प्रगतिपथे नवभारताः
शान्तिरता·

महात्मनो नेतृत्वे नियतैः
सत्याग्रहसाधनानुरक्तैः
अहिंसया समरेऽपि निष्ठितैः
परसत्ता हारिता ८६०

इद विशाल लोकशासन
आचारविचारोच्चारघन
उपभोग्यमितो विनिर्बन्धन
दैवत हि जनता

मत-पथ-पूजा-धर्म-समत्वं
उच्चावचताया नास्तित्व
समानावसरसभवतत्त्वं
रमतां बान्धवता

इतिहासं ज्ञात्वा प्राचीनं
उपयुज्य तथा नवविज्ञानं
दारिद्र्याद् विभवं प्रति यान
स्थिता ध्येयगीता

नियोजनभरैर्भूमिविकासः
अपक्षतानीतौ च निवासः
परदेशैः स्यान्मैत्रविलासः
एप जगति पन्था

दुरितैः सर्वैरितो विगम्यं
नाक्रमणैरपि विश्वासोऽय
च्युतो, मानसं सदा निर्भय
यशःपथे नान्ताः

मारवाराग ।

७३

नायकस्य प्रमुखभूमिका विश्वशांतिदूत ।

—

शान्तिदूतविहिता चरिता
नीतिसहिता महिता

अस्त्रशस्त्रसंचयानिमग्ना
राष्ट्रान्तरद्वन्द्वकलहविलग्ना
स्वभूतिधन्या न कामनाऽन्या सदा मनोविनिहिता

अशनवसनसदनादि यथेष्ट
प्रथमोत्पाद्य ध्येय स्पष्ट
न शस्त्रभाषा न चाभिलाषा हृदयेन सदा वृता

अन्यभुवा नाभिभवः सह्यः
अस्मद्भूमेर्नान्यः कार्यः
विश्वबन्धुता चेतसि निभृता मता पृथिव्यां हिता

रिपुणा प्रहृते मनःसंयमः
प्रकाशितो नो विवेकोद्गमः
न प्रतिवचनं महायोधन न वा निराशा स्मृता

निर्भयता प्रतिराष्ट्रजीवने
पुरस्कृता सा राष्ट्रकुलजने
न कृतोपेक्षा न धृतापेक्षा स्तुतिनिन्दा नादृताः

पृथग्वृन्दता न संमानिता
अपक्षता निःशस्त्रा रचिता
रीतिरहिंसा मनोलालसा सदैवमाविष्कृता

गौडसारंगराग ।

७४

समाजवादे नियोजनरूप (२५-५-१९६४)।

समाजवादे स्वरूपभङ्गाः
अधस्तलचरी तात्त्विकगङ्गा
उपरिचञ्चला विमततरङ्गाः

उत्पादनमधिकं कृषिविषये
उद्योगक्षेत्रेऽपि तदेव
व्यक्तिविकसनं पुनर्न ध्येयं
धर्मसंभृतिः स्यादुत्तुङ्गा

विज्ञानकृता यदि सहायता
दूरविसृज्या रूढिप्रियता
स्वावलम्बिनी भारतजनता ६१०
भवतु मनोहरजीवनरङ्गा

नास्माकमियं प्रगतिर्मन्दा
बहवो भूमौ व्यर्थविवादा
यशसामागामिनां निनादा
कमलानन्दा गुञ्जद्भृङ्गाः

नवीनदृष्टिः सा स्वीकार्या
अज्ञाननिशा परिसंहार्या
कार्यनिरतवृत्तिर्निर्धार्या
गिरय इमे ननु दुर्गमशृङ्गाः

उज्ज्वलभूतो नित्यसहायः
वर्तमान इह बलेन धुर्यः
सन्तु भविष्यति वरयशःश्रियः
न रुन्धन्तु नः कुतोऽनुषङ्गाः

गौडमल्हारराग. ।

७५

यदि नायकेन निजनिर्वाण पूर्वंज्ञात स्यात् तर्हि जीवनान्त्यदिने (२७।५।६४) तत्प्रार्थन एतदभविष्यत् ननु ?

नमनं ते चरणे, मातः -
तनुपतनमिद पीडाहरणे

स्वतन्त्रमूर्तिस्त्वं विलोकिता
जनताप्रेम्णा त्वं संगदिता
कतिदा कारा तया, स्वीकृता
न विषादो मरणे

मूर्धा ते भुवने विराजते ६३०
कलङ्कजातं परिनिरस्यते
स्वतन्त्रतादीपो विभासते
यामि चिताभरणे

अद्यापि हि ते सुता निर्धनाः
जीवन्ति यतोऽज्ञानबन्धना
विज्ञानेऽधुतरचिता ज्वलनाः
सदैव जागरणे

सेवाया ते स्थिता लालसा
श्रान्ता दुर्बलतनुर्निरलसा
मनसा न धृता परविकला सा
निपतति कालरणे

तव गर्भगृहे पुनरपि जनन
त्वयैव पुनरपि भवतु लालन
मयापि सेवाशेपविध न
साक्षी त्व तरणे

शिवमतभैरवराग ।

उपसंहार :

The messenger of peace (Song 73)

Nehru 74

An unusual Nehru

Farewell to Bhopal

Nehru at Sanchi

७६

निर्वाणम् । (२७ ५-१९६४)

ध्वज ! वितरेः समान
रणवीरेण वृत निर्वाण

येनोन्नमितो ध्वजः सोच्छ्रय
राष्ट्ररणेऽसौ निपतति स्वय
! अवतर, कुरु कृतज्ञनमन

तुङ्गसगता कीर्तिपताका
सिन्धुविधूता प्रवसति नौका
नो नयनैर्न हि पुनर्लोचन

जीवनमरणानादरविरणी
सङ्क्षिप्यति त कष्ट धरणी
उत्सृतकण्ठं कृत विलपन

पततात् देहो धारातीर्थे
मुक्तिरीदृशी राष्ट्रसेविते
सातिशयमिदं पुण्यसाधनं

जीवने सकृत् तव विश्रान्तिः
संततकार्ये नासीच्छ्रान्तिः
स्मरिष्याम इह वचनं वचनं

स्मृतिचिह्नस्मारकाणि बहुधा
भवन्तु निधिसंचयाश्च विविधाः
क्रियेत न हि तैः कार्यमापनं

भारतभूमौ पुनरागमनं
भवतात् भवतो जनतागान
सुवर्णभूमेस्त्वयोद्धारण

भैरवीराग. । किरणी किरणवान् सूर्यः । उत् उपरि रतुना. मण्ठाः
यैः तैः सर्वजनैः तस्य मन्त्यदर्शनार्थं ।

७७

स्मृतिलेख: ।

नायकेन स्वमुखेनैव प्रकटीकृतोऽय आशय: मद्रासपुर्या १९५२ तमे खिस्ताब्दे ।

यत् केचिन्मां स्मरेयुः क्वचिदपि सुहृदो भाषितव्य तदेतैः
अन्तर्बाह्य जनोऽसौ भरतभुवि तथा भारतीयेषु रक्तः ।
प्रीतिस्थान च तेषा निरतिशयमभूत् सौहृदाबद्धभाव
यावज्जीव ह्यसीम सकलभुवि जनैर्लालितः सर्वथा च' २७

जोगीराम. । स्रग्धरा वृत्तम् ।

पद्यारम्भानां वर्णसूचिः।

An Index showing the subject matter of each song and the relevant period

Number of the song	Subject matter in brief	Period
	Part I	
1	Birth	14-11-1889
2	Childhood	*Upto 1905*
3	Preparation for life	1905-1919
4	Non-Co-operation Movement	*1921*
5	Non-violence as means	1921-22
6	Decision to join the movement	1919-20
7	Review of the Movement	1923-25
8	European holiday	1926-27
9	Out of place everywhere	
10	Lathi charge in Lucknow	1929
11	Socialism	1929-30
12	President of the congress	1930
13	Dandi March	April, 1930
14	Imperisonment of Mrs. Kamla Nehru	1930
15	Death of Pt. Motilal Nehru	January, 1931
16	Faith in the Leader	February, 1931
17	Futility of the Round Table conference	1931-33
18	Disagreement with Fast	September, 1932
19	Sudden stoppage of the 2nd Satyagraha -	May, 1933
20	Authorship in prison	1934-35
21	Death of Mrs. Kamala Devi	Feby, 1936

शुद्धिपत्रं

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धं	शुद्धं
२६	१२२	भञ्जिता	भञ्जिता
३६	१९६	चा	च
३७	२०६	श्रमे	श्रमै
४१	२४४	वयस्सा	वयसा
४२	२५३	विह्नला	विव्हला
४३	२६७	नव	नैव; न वा
४४	२७६	ह्रित	हृत
४५	२८७	सान्तवन	सान्त्वन ; सान्तुवन
५२	३५१	सर्व	सर्वे
५३	३६०	जवा.	जनाः
६८	५२४	भारयसे	भारयसे डु सह
६०	४०	३०	४०
१२०	३६१	बल्ल	बल
१२७	४६६	वना	विना
१२६	४६४	अधिभौतिके	आधिभौतिके
१३१	५२३	पिद	पद
१३२	५३३	नयमो	नियमो
१३८	५८७	जाजनाना	प्रजाजनाना
१३८	टीका	उच्छि	उच्छ्रित
१४७	६८८	वार्य	कार्ये
१५२	७५१	प्रोत्थान	प्रोत्थान
१५३	७६६	मभुर	मधुर
१६६	८६३	द्रम	द्रुम.
१६६	६२६	वपादो	विशादो

INDEX

of topics referred to

(I = पूर्वजवाहर   II = उत्तरजवाहर)

N B. *Numbers Refer to Lines*